

ROZPLANOWANIE WSI PRZYŁĘGŁYCH DO DAWNEGO MIASTA KRAKOWA. (ok. 1910)

„Prawie wszystkie wsie leżą nad jeziorami, strumieniami i rzekami, przy czym zagrody wieśniaków są najczęściej ustawione we dwa rzędy, luzem; domy w nich są drewniane albo gliniane, niskie i przeważnie kryte strzechą słomianą, czasem gontami; wyjątek stanowią tu folwarki i dwory pańskie, które są okazałe i lepiej wyposażone.” Tak opisywał przed czterystu z górą laty polskie wsie, stałe w tym czasie zamieszkały w Krakowie — Marcin Kromer¹.

Badając drewniane budownictwo mieszkalne Wielkiego Krakowa, dziś już w przeważającej części nie istniejące², nie sposób pominąć sprawę ruralistyki tych wsi na terenach, na których domy przetrwały w tym samym miejscu od kilkuset lat. Plany i mapy katastralne badanych obszarów, głównie powstałe w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku³, nie zawsze pozwalają na rozwikłanie losów tych miejscowości⁴, które od wczesnopiastowskiego okresu średniowiecza⁵, poprzez powstanie regularnych wsi średniowiecznych, lokowane były na tzw. prawie niemieckim i to zarówno na „surowym korzeniu” czyli na obszarach nie zamieszkałych jak i dawnych wsi „polskich” przenoszonych na prawo niemieckie⁶. W późniejszych okresach na całym obszarze naszego Kraju, regularny, trójpłowy obraz rozplanowania wsi zarówno niwowych jak i łanowych ulegał z biegiem lat coraz to większemu zaciemnieniu. Szczególnie silnie proces ten przebiegał na obszarze zajęтым później (1909—1915 r.) przez tzw. Wielki Kraków, zarówno z racji intensywnie występujących tu przemian społecznych, politycznych, postępu w sztuce wojennej (fortyfikacja), jak też wielu innych procesów miastotwórczych. Istotne także zmiany w rozplanowaniu wsi otaczających Kraków wniosła inwazja folwarków pańszczyźnianych, które w specyfic miasta przeradzały się w odrębne jurydyki⁷. Ostateczne zatarcie nie tylko samego obrazu rozplanowania wsi, ale także ich historycznych granic nastąpiło w Krakowie po drugiej wojnie światowej, gdy większość terenów przeszła w ręce miasta. Wprowadzono nowe, nie związane z terenem nazewnictwo, zniesiono dotychczasowy system ksiąg wieczystych, wykazów hipotecznych i map katastralnych, dzieląc obszar miasta na „obróby” nie uwzględniające dotychczasowego, historycznego rozplanowania⁸. Przykładem innego w tym względzie traktowania historycznych obszarów może być np. Paryż, pominiawszy rozmiary i skalę tego miasta. W jednej z największych stolic europejskich dawne granice miejskie pozostały nie zmienione mimo, że zniesienie fortyfikacji Ludwika Filipa, w 1919—1921 r., stwarzało możliwość zmian dotychczasowego układu. Jednak dokonano tam wówczas jedynie nie-

wielkich korekt, włączając do miasta tereny wojskowe o pow. 1200 ha, oraz okoliczne kompleksy zieloni lasek Buloński — Bois de Boulogne i Bois de Vincennes. Obszar gminy miejskiej Paryża wzrósł do 105,4 km² (Wielki Kraków do ok. 42 km²) i taki nadal jest obszar miejski stolicy Francji choć na terenach miast satelitów wiele obecnie przybyło tablic upamiętniających zajęte pod nową zabudowę dawne wioski. Sytuacja ta wielu autorom wydaje się również nienormalna. Granice administracyjne Paryża obejmują bowiem w zasadzie jego centrum, a władze miejskie zarządzają tylko częścią miasta. Podobnie jest w miastach amerykańskich. Podkreśla się potrójną rolę Paryża (rozumianego jako aglomeracja miejska), którą ma on do odegrania w trzech układach przestrzennych: regionalnym, krajowym i międzynarodowym⁹.

Krakowskie dzielnice katastralne: Ludwinów (nr IX)¹⁰, Zakrzówek¹¹ z Kapelanką (X)¹², Dębники (XI)¹³ (il. 13)¹⁴, Płaszów (XXI)¹⁵, (il. 14), oraz miasto Podgórze (XXII, il. 15)¹⁶, znajdowały się na prawym (orograficznie) brzegu Wisły. Wisła stanowiła naturalną barierę, a także istniejącą przez długi czas granicę polityczną pomiędzy Krakowem wraz z najbliższym jego otoczeniem, a wyżej wymienionymi dzielnicami. Miasto Podgórze od momentu swego powstania wywierało niewątpliwie znaczny wpływ na otaczające je gminy, odmienną jurysdykcją, obowiązującymi tu zakazami administracyjnymi¹⁷, jak również zakazami w zakresie budowy domów drewnianych. W tej sytuacji miasto to i otaczające go gminy były odrębnym, mało reprezentatywnym dla przedstawionego tematu regionem zawiślanym przedmieście Krakowa, w związku z tym nie włączone zostało w zakres niniejszego artykułu.

Obszar gminy Zwierzyniec (zw.: Svericia, Zwerencia, Swerzincie) — dz. kat. XIII — pierwszej z lewobrzeżnych, w swoim czasie dzielnic tzw. Wielkiego Krakowa (il. 5/17), od południowej strony miał naturalną granicę: rzekę Wisłę, od północnego wschodu: osuszone meandry Wisły i starorzecze Niecieczy — Rudawy, które tworzyły obszar współczesnych Błoni Krakowa¹⁸, oddzielone uregulowaną w 1908 r. rzeką Rudawą¹⁹. Od strony zachodniej Zwierzyniec graniczył z gminami katastralnymi: Przegorzały nr kat. XXXI i Wolą Justowską (nr kat. XXXIII), włączonymi do obszaru administracyjnego Krakowa po drugiej wojnie światowej (w 1951 r.).

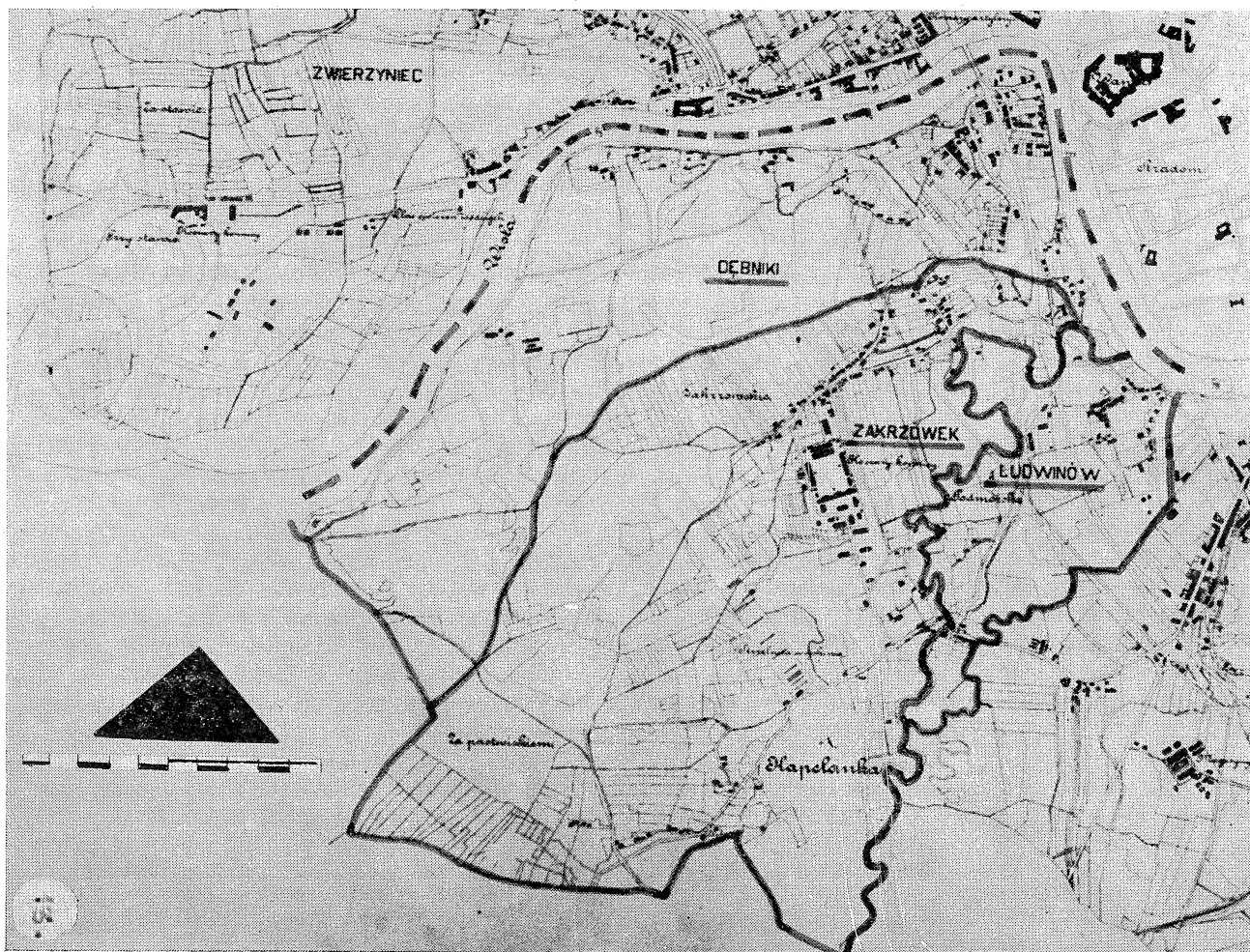
Sieć dróg Zwierzynca, tej niewątpliwie najbardziej malowniczej części Krakowa jest związana z bogatą rzeźbą terenu. Zlokalizowany wysoko nad wsią, znany od 1148 r. kościół parafialny²⁰ pod wezwaniem

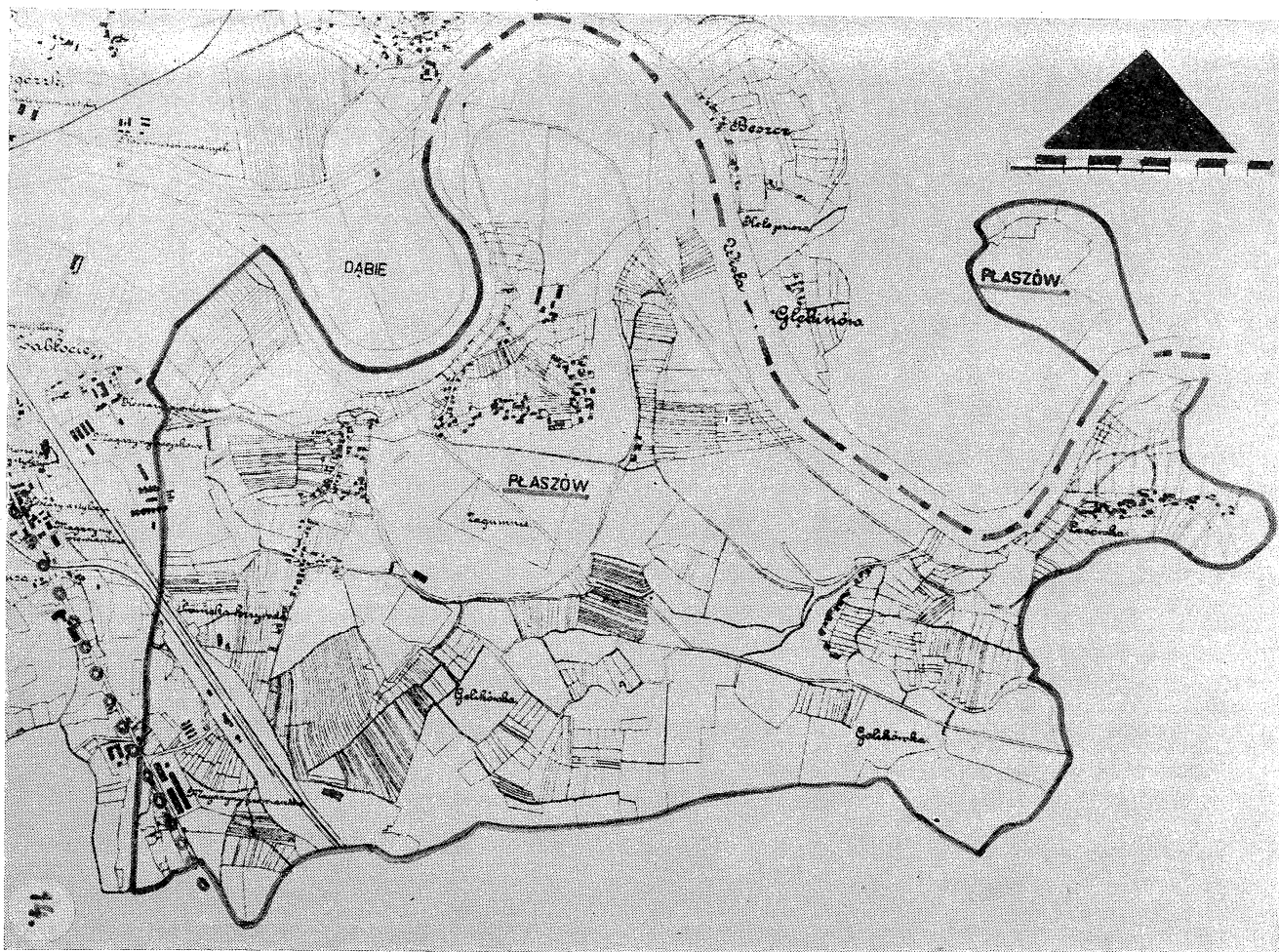
św. Salwatora, wyznaczył drogę grzbietem wzgórza, a następnie dalej do pustelni bł. Bronisławy²¹. Jednak nie przy tej słynnej z pięknych widoków na miasto drodze²² powstała pierwsza wieś Zwierzynieckiej parafii²³. Wieś ta powstała zapewne jeszcze przed zbudowaniem murowanego kościoła parafialnego, a także przed sprowadzeniem w 1162 r. zakonnic — norbertanek z Doxanu przez Jakśę Gryfitę²⁴, przy obecnej ulicy Królowej Jadwigi w dolnej części północno-wschodniego stoku Sikornika zwanego później wzgórzem bł. Bronisławy²⁵ (333 m n.p.m.). Łączność z położonymi na górze polami uprawnymi umożliwiała przebiegająca obok folwarku ulica Bystra²⁶, natomiast kontakt z pastwiskami położonymi w rejonie Błoń dawała ulica Przegon. Początek wsi znajdował się przy rozwidleniu dróg w pobliżu klasztoru PP. Norbertanek, przy głównym szlaku komunikacyjnym biegnącym na zachód. Przy wjeździe do wsi znajdowała się zachowana do dziś kapliczka z figurą frasośliwego Chrystusa²⁷. Była to, jak większość otaczających Kraków wiosek, wieś „ulicówka” z szeroko rozstawionymi wzdłuż drogi domami. Rozplanowa-

nie Zwierzynca narzuciła jak wspomniano bogata rzeźba terenu. Daje się to jeszcze dziś zauważyć w układzie działek, sieci drożnej, jak również równoległym do gościńca ustawieniu domów²⁸. Badając zachowane dziś drewniane formy domków zwraca uwagę, ich odrębny, specyficzny dla tej wsi charakter budowy. Niewątpliwie miał on związek z zawodową strukturą mieszkańców²⁹.

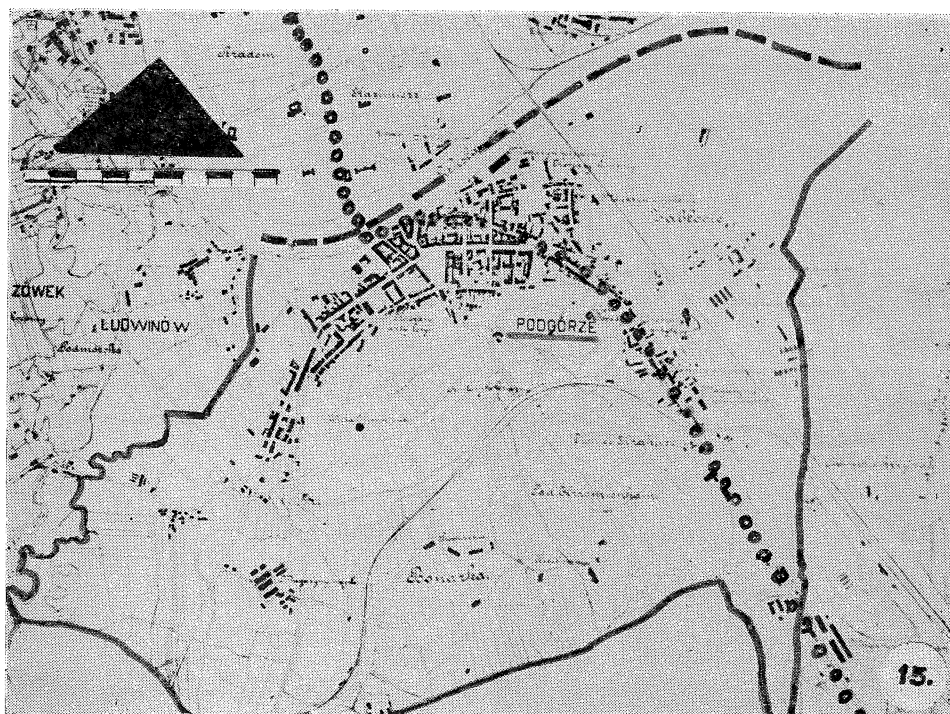
Zabudowa w drugiej części wsi — wzdłuż Wisły (il. 5/17) pomimo sprzyjających warunków jakie tu powstały dzięki istnieniu przy tej drodze już od XVII w. cegielni³⁰ powstała znacznie później. Jeszcze na planie z 1785 r. tzw. kołłątajowskim — zagrody w tym miejscu nie istniały. Zapewne czynnikiem, który spowodował stosunkowo późną zabudowę obecnej ulicy Księcia Józefa Poniatowskiego³¹, był oprócz samej rzeźby terenu, brak źródeł wody pitnej i stosunkowo trudny dostęp do rzeki Wisły³², przy jednoczesnym braku zaplecza gruntów uprawnych zajętych przez plebanię. Natomiast obfite w wodę północno-zachodnie stoki wzgórza Sikornika i pobliskie pastwiska Błoń sprzyjały powstaniu osadnictwa³³. Roz-

Fragment mapy Wielkiego Krakowa 1:10 000 (ze zb. Woj. Arch. Państwowego dalej WAP), przedstawiający dzielnice katastralne wg stanu z r. 1910: — IX — LUDWINÓW — powierzchnia 0,68 km²; ludność 3284 mieszk.; wskaźnik gęstości zaludnienia 4829; ilość domostw 93. — X — ZAKRZÓWEK — pow. 3,28 km²; ludn. 2234 mieszk.; gęst. zal. 681; il. domów 115. — XI — DĘBNIKI — pow. 2,32 km²; 4889 mieszk., gęst. zal. 2107; ilość domostw 152 (il. 1/13)

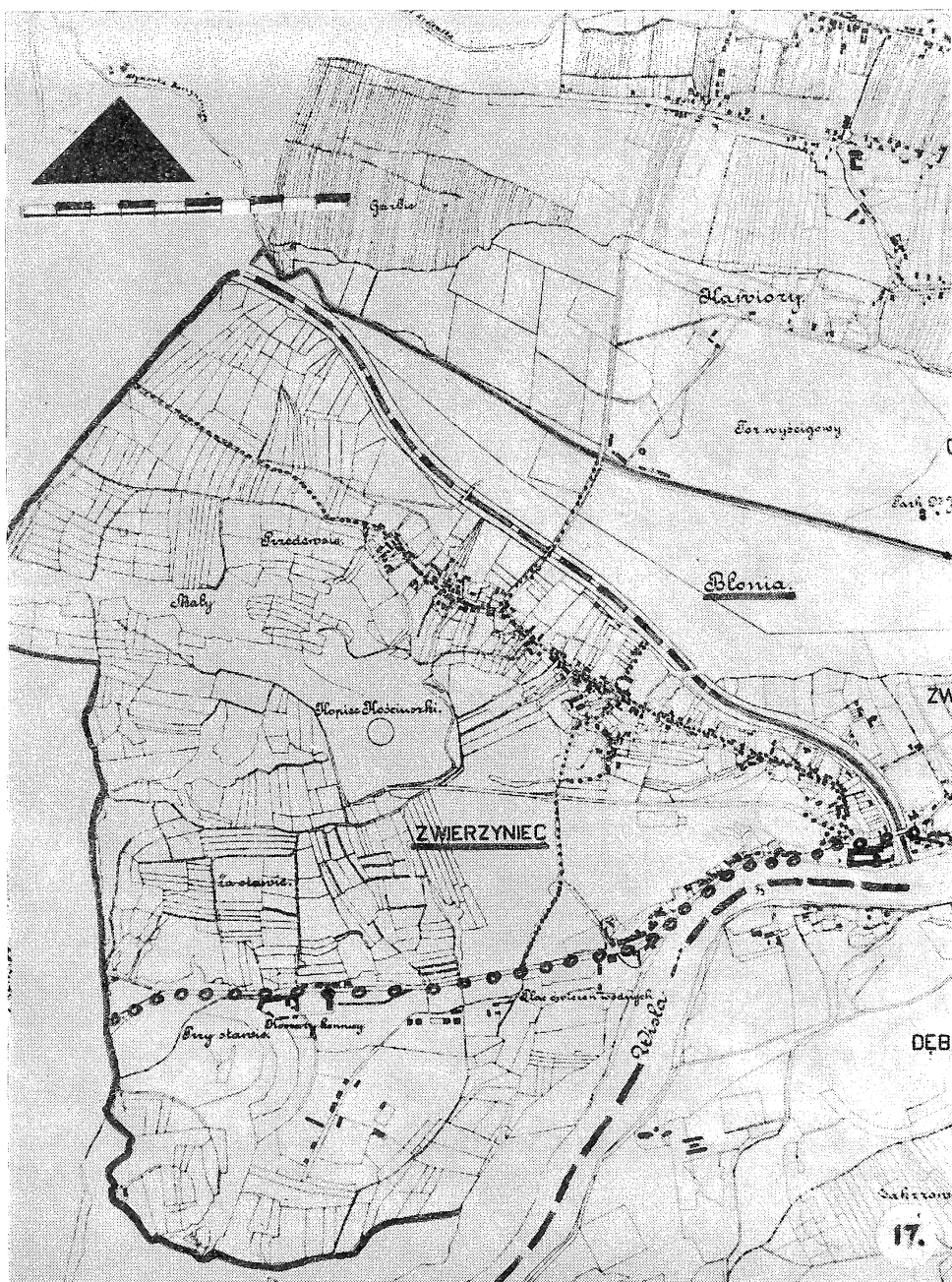

Fragment mapy Wielkiego Krakowa, 1:10 000 (w zb. WAP) przedstawiający XXI dzielnicę katastr.: PŁASZÓW — pow. 8,16 km²; 2239 mieszk.; gęstość zal. 274; ilość domostw 178. (stan z 1910 r.) (il. 2/14)

Fragment mapy Wielkiego Krakowa, 1:10 000 (zb. WAP) przedstawiający XXII dzielnicę katastr.: PODGÓRZE — pow. 556 km²; 22 057 mieszk. gęstość zal. 3967; il. domów 498. (stan z 1910 r.) (il. 3/15)

Fragment mapy Wielkiego Krakowa, 1:10 000 (zb. WAP) przedstawiający XIII dzielnicę katastralną: ZWIERZYNIEC — o pow. 5,43 km²; 3140 mieszkańców; wskaźnik gęstości zaludnienia 578; ilość domostw 218. (Stan z 1910 r.) (il. 5/17)

planowanie działek gminy Zwierzyniec z pocz. XX w. nie posiadało na tyle jednolitego i przejrzystego obrazu, który pozwalałby na odtworzenie układu tej wsi w momencie jej lokacji. Pozornie chaotyczne rozplanowanie może jedynie świadczyć o wielowiekowym procesie przemian XII-wiecznej wsi. Wiadomo jest, że za czasów Jana Długosza łany kmiecy wsi Zwierzyniec dawały klasztorowi po 1,5 grzywny czynszu, ponadto po 30 jaj, 2 koguty i 2 sery. Karczmy płaciły czynsz i dziesięciny. Siedmiu zagrodników płaciło po 1,5 grzywny czynszu każdy. W roku 1581 Zwierzyniec miał 7 łanów kmiecych. Mieszkało tu 6 zagrodników z rolą oraz 19 bez roli³⁴. W końcu XVIII

wieku na południowy zachód od kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Salwatora leżało jezioro „niby łąka z przybytku wody wiślanej napełnione”, czasem wysychające. Grunty wsi górzyście, pokryte były uprawami żyta, jęczmienia, oraz owsa i nieco pszenicy. Nad rzeką kanalną³⁵, leżały łąki gromadzkie. Natomiast gruntów dworskich najwięcej było w miejscu zwanym Przystanie — nad Wisłą. Przy Błoniach miasta Krakowa rozciągała się łąka zwana Stawy, często zatapiała i zamulana. Wisła i rzeka „kanalna” opatrzone były tamami³⁶, których kilka kosztem klasztoru z chrustu ubitych znajdowało się na gruncie Przystanie. Przez most na rzece kanalnej prowadził

Gościniec Śląski³⁷. Zachował się również opis zaleśnienia z końca XVIII w.: przed Półwsiem nad Wisłą leżała mała kępa topolowa. W granicach Zwierzynca rósł na południowym stoku góry gaik dębowy: Lisie Jamy ciągnący się potokiem ku pd.-zach., Podgórzem³⁸ na skałach, ponad wsią i polem Zwierzynca, ciągnął się on aż do granicy Woli Justowskiej. Drugi gaik dębowy zwany Sulnik i Sikornik. W gruntach przystańskich Zwierzynca, na pd.-zach. od wsi, przy granicy Przegorzał znajdowała się kępa chrustem porośla³⁹.

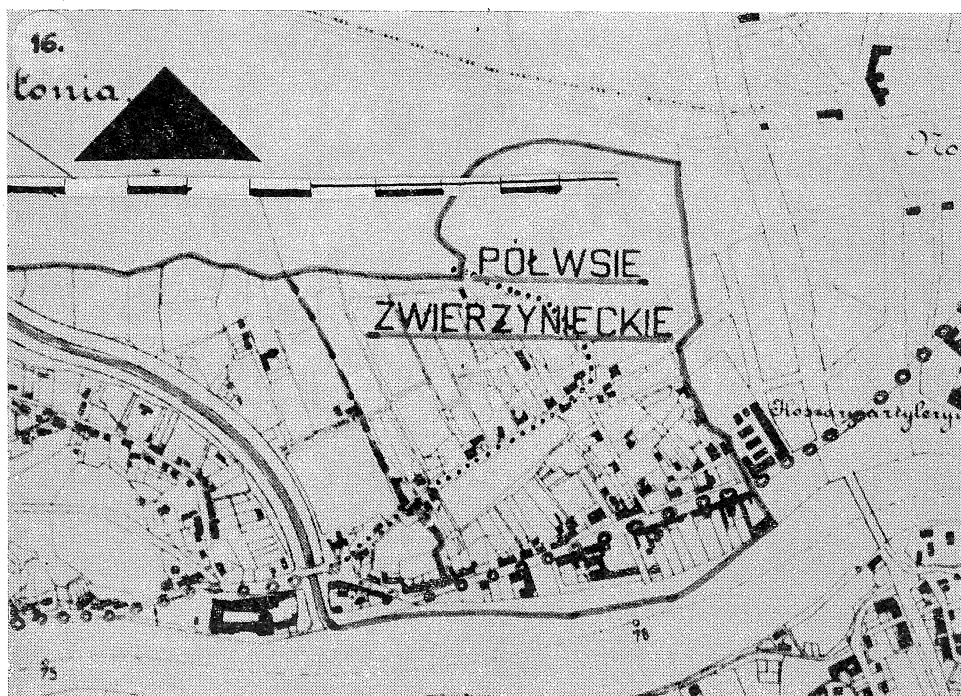
Opisy topograficzne z 1790 r. podają, że wieś Zwierzyniec składała się z dwóch części: jednej zwanej Podgórzem, odpowiadającej późniejszemu Zwierzyncowi i drugiej: Półwsia Zwierzynieckiego położonego pomiędzy Klasztorem, rzeką Rudawą i Błoniami Krakowa⁴⁰.

Zwierzynca. — Włączony został do miasta przed powstaniem Wielkiego Krakowa⁴².

Grunt Węgrzecki (zw. Węgrzynowskie, Półwsie Zwierzyniec na Królewskiej, ulica Krowia nad Rudawą), jurysdykcja królewska, własność Wielkorządców, położona była między Wygodą Szlachecką, Kolegiackim i rzeką Wisłą. Grunt ten został przyłączony do miasta przed powstaniem Wielkiego Krakowa⁴³.

Grunt Wygoda (zw. Margrabszczyzna, Półwsie Zwierzynieckie) na jurysdykcji szlacheckiej. Własność: Anna z Czernych Cieńska. Włączony był do miasta przed powstaniem Wielkiego Krakowa⁴⁴. Wygoda zajmowała pn.-wsch. część Półwsia Zwierzynieckiego graniczącą wzdłuż rzeki Rudawy ze Smoleńskiem.

Pozostały obszar Półwsia Zwierzynieckiego (il. 4/16) stosunkowo gęsto zabudowany (11,8%), był terenem przyłączonym do miasta Krakowa w roku 1909. Głównie

Fragment mapy Wielkiego Krakowa, 1:10 000 (zb. WAP) przedstawiający XII dzielnicę katastr. PÓŁWSIE ZWIERZYŃIECKIE — o pow. 1,25 fm²; 4146 mieszk.; gęst. zal. 3317; il. domostw 89. (il. 4/16)

Obszar gminy Półwsia Zwierzynieckiego w okresie przyłączenia do Wielkiego Krakowa posiadał granice określone wyżej, a także uwzględnione na ilustracji nr 4/16. Teren ten był typowym przedmieściem łączącym Kraków ze Zwierzyniec. Formalnie było ono we wschodniej części przedmieścia Krakowa, a w zachodniej wsią klasztoru Norbertanek na Zwierzyncu. W okresie Sejmu Wielkiego w skład Półwsia Zwierzynieckiego wchodziły trzy jurysdykcje: 1 — Kolegiackie, 2 — Węgrzeckie, 3 — Wygoda, oraz część wspomnianej wsi klasztornej.

Grunt Kolegiacki: na jurysdykcji akademickiej, własność Akademii Krakowskiej⁴¹, położony był na prawym (orogr.) brzegu Rudawy (jej koryta z 1790 r.), między jurysdyką Wygoda, a drogą ze Smoleńska do

na osi tego obszaru był tzw. trakt śląski⁴⁵ przebiegający w rejonie obecnej ulicy Kościuszki. Charakterystyczną cechą zabudowy Półwsia Zwierzynieckiego do czasu uregulowania Wisły⁴⁶, w latach 80-tych ubiegłego wieku było otwarcie zabudowy w kierunku rzeki Wisły, która przez wiele wieków stanowiła główny element życia tego przedmieścia. Jednostronna zabudowa związana była ze sposobem pracy (włóczkowie, rybacy i in.), źródłem utrzymania, jak również była czynnikiem kształtującym krajobraz przedmieścia w tym rejonie⁴⁷. Niestety nie zachowało się drewniane budownictwo Półwsia z okresu poprzedzającego powstanie tu murowanej zabudowy podmiejskiej. Na północ od traktu śląskiego, w rejonie dzisiejszego placu na Stawach rozciągały się jeszcze w XIX wieku niezabudowane grunty nale-

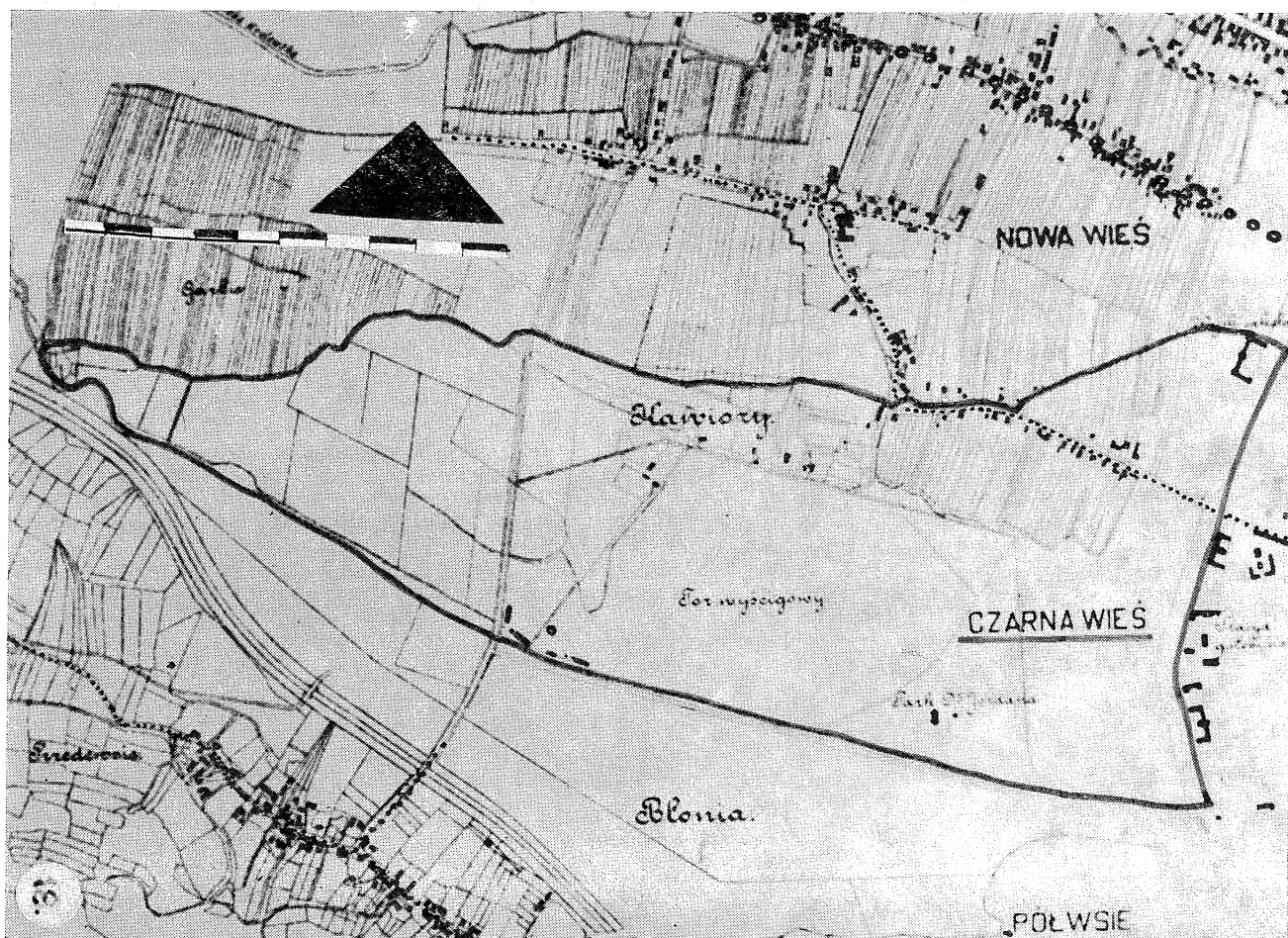
żące do folwarku zwierzynieckiego. Po uregulowaniu Wisły, a zwłaszcza Rudawy i osuszeniu terenu, zabudowa poszła w tym właśnie kierunku⁴⁸. Osią jej stała się obecna ulica Senatorska prowadząca ku Retoryce i dzisiejszej ulicy Smoleńsk⁴⁹.

Osobną grupę podkrakowskich wsi stanowiły Ogrodniki⁵⁰. Zaliczano do nich: Czarną Wieś, Nową Wieś, Łobzów i Krowodrzę⁵¹, wraz z d. folwarkami Gramatyką i Kawiorami. Jak podaje Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego⁵²: „nazwy Ogrodników, Prądniczyn, Górników, pochodzące od zatrudnienia lub nazwy samej wsi, są mało przez sam lud używane”. Głównie do wsi Ogrodników odnosi się spostrzeżenie: „Wsie koło samego miasta położone są uprawiane bardzo starannie, tak że kilku calowa warstwa ziemi urodzajnej, pod którą znajduje się lotny piasek, przekształciła się w bardzo urodzajny czarnoziem. Te wsie dostarczają miastu jarzyn, szczególnie szparagów, kalafiorów, karczochów i sałat zwanych głębiakami”. Cena zagonu była tu bardzo wysoka, bo jak miejscowa piosenka głosi „lepszy zagon na Łobzowie niż gdzie indziej niwa”⁵³. Godna jest tu przypomnienia za O. Kolbergiem gospodarska umiejętność Krakowian w wykorzystywaniu kłopotliwych dziś dla miasta nieczystości. W każdym gospodarstwie znajdował się parobek zwany gnojarszem,

którego obowiązkiem było jeżdżenie po Krakowie i gromadzenie wszystkiego co się dało na nawóz spożytkować. Musiał codziennie przywozić trzy fury — po jednej rano, w południe i wieczorem — jeżeliby tego nie dopełnił tracił prawo do posiłku w tej porze dnia. Zakupywano także nawozy po stajniach w mieście na co pieniędzy nie żałowano.

Promień biegnący w kierunku centrum miasta ulicówki wsi Ogrodników są zapisem w krajobrazie stopniowego osuszania i obejmowania we władanie ludzi rozległych kiedyś rozlewisk Wisły, a później Niecieczy — Rudawy. Zdążający z wysoczyzny stożka Prądnika szlak handlowy do Krakowa początkowo przebiegał przez wieś Krowodrza (obecną ulicą Mazowiecką) i dalej ku Kleparzowi. Już w XIV w. po zbudowaniu (w 1327 r.) Młynówki Królewskiej (zw. Rudawką lub Królówką) jedyne, strzeżone miejsce przeprawy przez nią w tym czasie znajdowało się we wsi królewskiej Łobzów gdzie (w 1367 r.) król Kazimierz Wielki założył fortalicjum. W ten sposób nowo wytyczony przebieg szlaku (obecne ulica Kazimierza Wielkiego) umożliwił władcy założenie (w 1367 r.) dalszej części Łobzowa zwanej Nową Wsią (później Nową Wsią Narodową). Po upływie kilku wieków rozległe mokre łąki położone pomiędzy Wawelem i Łobzowem uległy takiemu osuszeniu, że po-

Fragment mapy Wielkiego Krakowa, 1:10 000 (ze zb. WAP) przedstawiający XIV dzielnicę katastr.: CZARNA WIEŚ — o pow. 1,67 km²; 2758; gęst. zal. 1186; ilość domów 112. (Stan z 1910 r.) (il. 6/18)

wstała krótsza droga do łobzowskiego folwarku (d. ul. Królewska, Juliusza Lea, obecnie F. Dzierżyńskiego). Na słynnym sztychu z 1605 r. widzimy już orszak króla Zygmunta III Wazy zdążający do rezydencji letniej na Łobzowie przez dawniej podmokły obszar Błoń. Obecna ruchliwa ulica 18 stycznia (d. ul. Wybickiego) zbudowana została na żyznych gruntach wsi Ogrodników w czasie ostatniej wojny światowej.

Ciekawie opisuje wsi Ogrodników Wł. Anczyc⁶⁴:

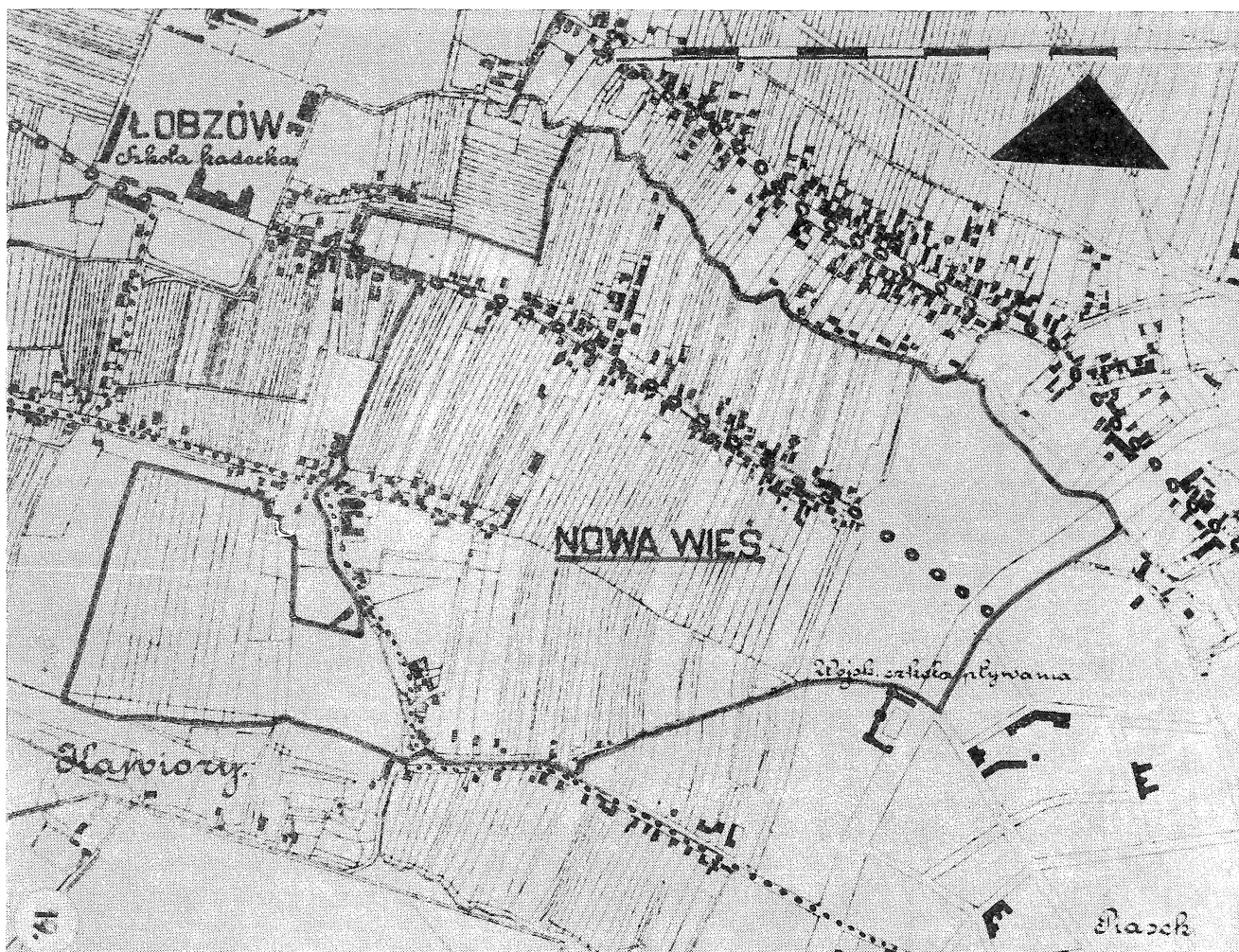
„Po obydwu stronach gościńca bitego ciągną się domostwa i pola chróścianymi płotami dookoła ogrodzone. Domy wprawdzie drewniane i strzechą poszyte, ale porządnie obielone, z oknami o wiele większymi jak zwyczajnie w chatach wsi naszych. Pomiędzy drogą, a płotem płyną tam sztucznie zaprowadzone kanały, zasilane czystą wodą z rzeki, tworząc przed każdym z domów czworokątne, ocembrowane zagłębienie w kształcie studzienki. Kanały te (tzw. „płukadła”) służyły do opłukiwania warzyw wydobytych z ziemi i do skrapiania w czasie suszy ogrodów (widoczne są one m. in. na planie „kołłątajowskim”). Przed domem był mały ogródek różnymi kwiatkami zasadzony. Pole obok domu leżące i przebiegające dalej w tył, zowie się tutaj ogrodem i słusznie, bo na polach tych nie sieją nigdy zboża. Ogrodnicy mało gruntu mają, aby mogli go używać pod zasiew zboża”⁶⁵.

Obszar późniejszej gminy katastralnej nr XIV — Czarna Wieś (il. 6/18) początkowo bagienny już w XIV wieku zaczęto wykorzystywać do uprawy warzyw. W wieku XVI dzięki staraniom królowej Bony⁶⁶, która sprowadziła ogrodników z Włoch, uprawa ta osiągnęła rozmiary towarowego ogrodnictwa warzywniczego. Na planie kołłątajowskim Czarna Wieś była typową ulicówką liczącą 46 zabudowań; 32 z nich były skupione przy drodze „Czarna Wieś” — obecnej ulicy Czarnowiejskiej, która stanowiła główną oś komunikacyjną obszaru. Za domami ciągnęły się zagony pól — ogrodów. Na południu ogrody przechodziły w pastwiska. W części południowo-wschodniej obszaru tej wsi znajdowały się 4 stawy, w sąsiedztwie których były łąki. Główne zajęcie ludności stanowiło ogrodnictwo warzyw. Według planu katastralnego z 1848 r. struktura użytkowania ziemi uległa zmianie na korzyść gruntów ornych i łąk, które powiększono kosztem zlikwidowania stawów⁶⁷. W r. 1867 do Czarnej Wsi przyłączono Kawiorę liczącą 7 domów⁶⁸. W roku 1885 na terenie Czarnej Wsi zostaje założony przez radcę miejskiego Rehmana Park Krakowski, a w r. 1888 Park doktora Jordana⁶⁹. W początku XX wieku przy silnym wzroście liczby mieszkańców, warzywnictwo już nie było wyłącznym sposobem zarobkowania ludności tej gminy. W r. 1902 istnieje tu kilkadziesiąt przedsiębiorstw przemysłowych i handlowych⁶⁰. W momencie przyłączenia Czarnej Wsi do Wielkiego Krakowa, jej sieć drożna była uboga, oprócz wymienionej ulicy Czarnowiejskiej istniała jeszcze ulica Piastowska prowadząca ze Zwierzyńca ku Łobzowowi i jej odgałęzienie w kierunku Kawiorów⁶¹ (obecna ulica Choromańskiego do ulicy Reymonta). W tym też 1910 r. zachował się jeszcze na Czarnej Wsi charakterystyczny, „zagonowy” układ pól występujący jak wspomniano we wszystkich wsiach ogrodników po zachod-

niej stronie Krakowa. Typowe było także ustawienie domów szczytami do drogi związane z kształtem i rozmiarami działek (il. 6/18). W omawianym okresie wieś nie posiadała żadnych większych wód płynących, za wyjątkiem wspomnianych „płukadeł” płynących od Młynówki Królewskiej przez wszystkie niżej położone wsie Ogrodników aż do dzikiego, nieuregulowanego jeszcze koryta Rudawy — Niecieczy w rejonie dzisiejszych Błoń⁶². Czarna Wieś najszybciej utraciła dawny charakter wsi ogrodniczej, zarówno w układzie działek jak i w formach występującego tu dawnego budownictwa.

Następna w tej grupie, XV-ą gminą katastralną była Nowa Wieś zw. Narodowa (il. 7/19), należąca podobnie jak wszystkie pozostałe wsie Ogrodników do parafii św. Szczepana. Te charakteryzujące się niezwykle trwałością związki parafialne dawnych przedmieść z centrum Krakowa wywarły znaczny wpływ na obyczaje, strój i sposób bycia mieszkańców wspomnianych wsi. Nowa Wieś wraz z przyległym do niej Łobzowem (zwanym Starą Wsią), początkowo stanowiła własność dziedziczną wójtów Krakowskich. W roku 1312, po buncie wójta Alberta, król Władysław Łokietek skonfiskował dobra tych wsi i przyłączył do dóbr królewskich. Natomiast za panowania jego syna Kazimierza Wielkiego jak wspomniano ma miejsce lokacja Nowej Wsi na prawie niemieckim (1367 r.). Wolnizna dwuletnia przewidziana przy lokacji tej wsi potwierdza fakt wcześniej występującego tu osadnictwa. Ruralistyka gminy Nowa Wieś w 1910 r. tylko w niewielkim stopniu odbiegała od planu kołłątajowskiego obrazującego jej rozplanowanie przed 125 laty⁶³ ze śladami układu owych 12 łąnów wspomnianych przez Jana Długosza. Zwraća uwagę przesunięcie południowej granicy Nowej Wsi dalej na południe, na grunty czarnowiejskie, podczas gdy pozostałe granice, a zwłaszcza północna, oparta o koryto Młynówki Królewskiej pozostawała nie zmieniona od sześciu bez mała wieków. Ciekawym tematem do badań nad historyczną ruralistyką dawnych przedmieść Krakowa może być fakt posiadania ciągłych pasów wydłużonych ogrodów Krowodrzy i Nowej Wsi przez te same rody (np. Zbrojów, Rajtarów, Koników i in.). Kuszając wydaje się tu hipoteza, że układ pól przetrwał w terenie od czasów dawniejszych niż zbudowana ostatecznie w 1327 r. Rudawka. Wschodnią część obszaru gminy w związku z wprowadzeniem pasa fortyfikacji i kolei obwodowej włączono w XIX w. do dzielnicy Piasek. Jedyną drogę układu w 1785 r. stanowiła Nowa Wieś — obecnie nazwana ulicą Kazimierza Wielkiego. Wzdłuż niej w tym czasie usytuowanych było 36 budynków. Prostopadle do drogi biegły granice działek zajętych przez grunty orne, pastwiska, łąki i ogrody warzywne tworząc szeregiem szeroko rozstawionych domów układ ulicówki, typowej dla większości otaczających Kraków wsi. W okresie Sejmu Czteroletniego wieś ta należała do dóbr stołowych wielkorządców krakowskich, do folwarku na Łobzowie. W 1787 r. Nowa Wieś miała 275 mieszkańców — 56 ogrodników na ogrodach zasadzonych⁶⁴, podymne płaciła z 64 domów⁶⁵.

Kolejnym, znacznie dokładniejszym dokumentem była wydana przez władze austriackie w 1848 r. ma-

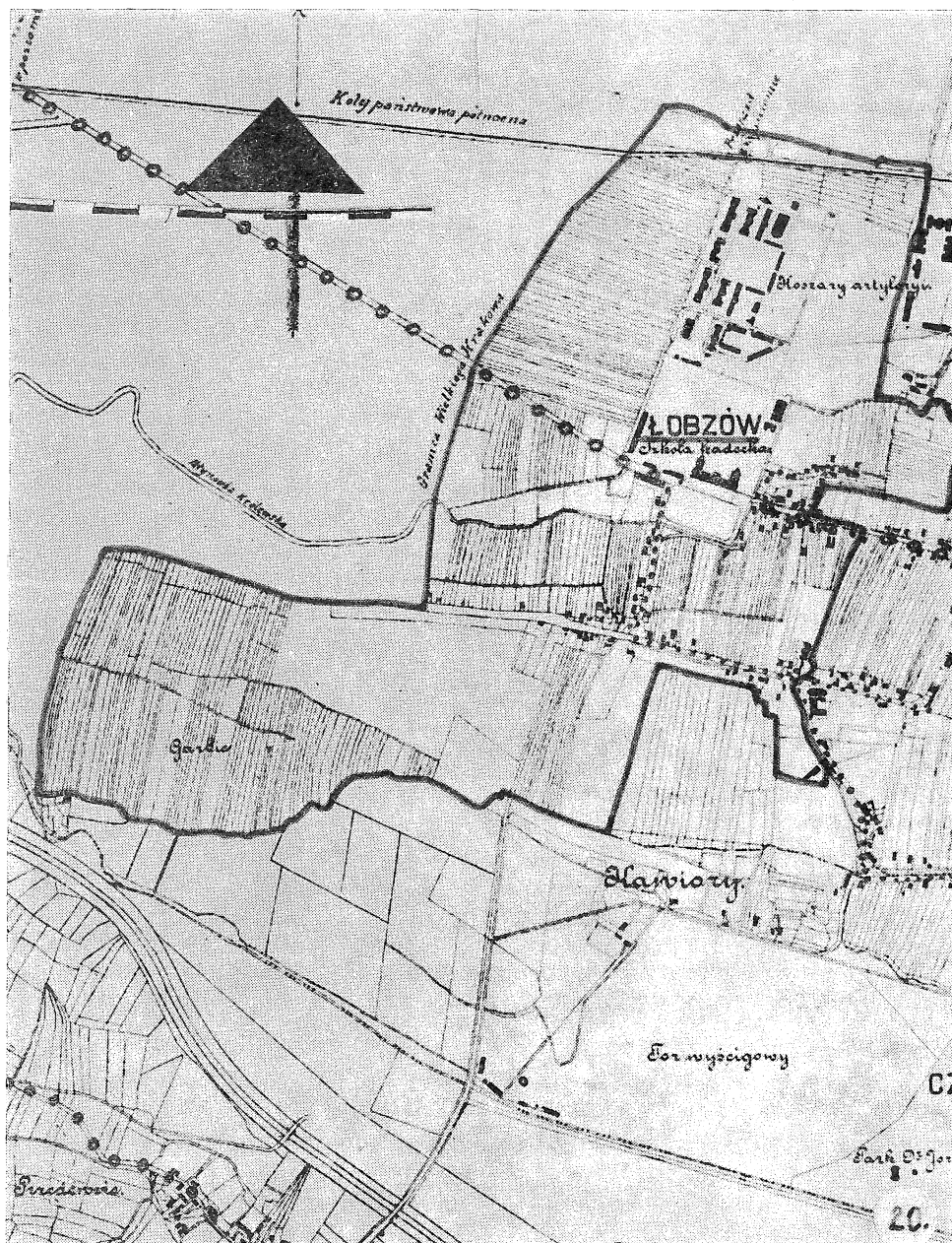
Fragment mapy Wielkiego Krakowa, 1:10 000 (ze zb. WAP) przedstawiający XV dzielnicę katastralną: NOWA WIEŚ — o pow. 0,95 km²; 5204 mieszk.; gęst. zal. 4006; 146 domostw. (Stan z 1910 r.) (il. 7/19)

pa katastralna w skali 1:2880. Oprócz ulicy Kazimierza Wielkiego pojawia się druga ulica, węższa, której przebieg pokrywa się z dzisiejszą ul. Misjonarską, oraz początek ul. Królewskiej⁶⁶. Ilość budynków w tym okresie wynosi 59. Ogrody warzywne zajmują 60% powierzchni wsi, łąki 19%⁶⁷.

W 1880 wieś ta miała 957 mieszkańców⁶⁸. W dniu 1.VI.1910 r. Nowa Wieś wchodząc w administracyjne granice miasta posiadała 5204 osób ludności cywilnej i wojskowej, zamieszkałej w 146 budynkach na obszarze 0,95 km².

Łobzów w porównaniu z innymi wsiami otaczającymi Kraków odegrał w historii rolę wyjątkową. Jak wspomniano przez Łobzów (Starą Wieś)⁶⁹ prowadziła droga z zachodu do miasta i dalej na Wawel. Założone przez Kazimierza Wielkiego fortalicjum z biegiem lat rozbudowano do castrum, a wreszcie przystosowując do stale pełnionej roli letniej rezydencji królewskiej w końcu XVI w. uzyskało ono znakomitą, formę renesansowego zespołu pałacowo ogrodowego. Miejsce częstego zamieszkiwania królów owiane było wieloma legendami zwłaszcza związanymi z okresem najstarszym. Legendy o Esterce, Rokiczanie i Królu Chłopców krzepiły du-

cha chłopów pańszczyźnianych — weszły także do sztuki ogólnonarodowej. Jedna z legend opowiada o wójcie łobzowskim należącym do starej kmieciej rodziny Bruzdów. Kiedy słynna z urody Czeszka Rokiczana (wg tej legendy faworyta królewski), mieszkając na Łobzowie skrzywdziła jednego z tamtejszych kmieci, wójt Bruzda wniósł skargę, w imieniu wsi i uzyskał pozytywny wyrok królewski. Rokiczana zaś miała być za to przez króla oddalona. Legenda ta zgodna z charakterem „Króla Chłopców” przeszła z podania ludowego do piśmiennictwa: m. in. K. Majeranowski napisał trzyaktową operę: „Kazimierz Wielki i Bruzda czyli Król Chłopców” (Kraków 1822 r.), a J. Korzeniowski „Rokiczana, drama liryczna w 3 aktach do muzyki S. Moniuszki” (Warszawa 1959 r.). Wyjaśnić tu niestety należy, że Długosz ani o Esterce, ani o Rokiczanie na Łobzowie nie wspomina, Robi to dopiero Marcin Bielski, który za powód wzgardzenia Rokiczany przez Kazimierza podaje to, że pomimo „cudnej urody, była głowy niezdrowej”, zaś Naruszewicz powtórzył to w sposób mniej delikatny: „Wypatrzyli ją chłopięta komorni pokojowcy, że miała na głowie parchy i królowi donieśli”. Pierwsza źródłowo potwierdzona wiadomość o wsi Łobzowie

Fragment mapy Wielkiego Krakowa, 1:10 000 (ze zb. WAP) przedstawiający XVI dzielnicę katastralną: ŁOBZÓW — o pow. 1,74 km²; 1495 mieszkańców; gęst. zal. 859; 89 domów. (Stan z 1910 r.) (il. 8/20)

pochodzi z „Dokumentu Tynieckiego” informującego, że już w XIII w. wieś ta należała do parafii św. Szczepana w Krakowie. Zachowały się liczne opisy źródłowe świadczące iż królowie polscy spędzali wiele czasu na Łobzowie, tu także witali znamienitych gości zdążających do stolicy polskiej monarchii.⁷⁰ (il. 8/20). Za czasów Długosza rozróżniano Stary i Nowy Łobzów (Starą i Nową Wieś).⁷¹ Było tam 12 łąnów (ogrodów) kmiecyh. W 1501 r. zastawił król Jan Olbracht wieś tę za 2000 złotych węgierskich u mieszczanina krakowskiego Bonera, który wstawił się u króla Zygmunta I za włościanami i spowodował zmianę pańszczyzny na czynsz wynoszący 12 grzywien.⁷² Do roku 1563 zachowywano przywilej Zyg-

munta I w całości, — lustracja z tegoż roku nie wspomina o żadnych świadczeniach tej wsi w robociznie. Kmieci nadal było 12 i wóldarz, którzy siedzieli w ogrodach i na rolach królewskich. Wkrótce jednak ponownie na Łobzowie wprowadzono pracę pańszczyźnianą gdyż w 1574 r. Królowa Anna Jagiellonka postanawia aby „łobzowianie obok płacenia czynszów i daniny zwykłej tylko we dwa dni na tydzień pańszczyzny robili, ilekroć potrzeba ze dworu do młyna za koleją jeździli i straż w czasie potrzeby we dworze odprawiali.”⁷³ W drugiej połowie XIX w. pałac królewski na Łobzowie przebudowano na szkołę wojskową. W tym czasie wieś liczyła 618 mieszkańców.⁷⁴ Centrum Łobzowa stanowił folwark z

pałacem. Do folwarku łobzowskiego w 1787 r. należały: folwark z pałacem i karczmą, Łobzów wieś, grunt Gerardowski, grunt Świnia Krzywda, grunt Michałowski czyli Bleczańskie, Czarna Wieś i Gramatyka (zw. Królową Wołą). W samym Łobzowie było w tym czasie 45 zagrodników, na 12 rolach; wieś liczyła 232 mieszkańców.⁷⁵ Ruralistyka Łobzowa, w okresie przyłączenia go do miasta przedstawiała się na tyle przejrzyste (pomijając ówczesne granice administracyjne), że pozwalała na odczytanie wsi z planem w środku (owalnica?) łącznie ze średniowiecznym układem niwowym dostosowanym do płaskiego terenu choć silnie rozczłonkowanym przez podziały rodzinne. Na planie kołłątajowskim rysują się wyraźnie trzy ośrodki osadnicze, — możliwe do odczytania jeszcze na planie z 1910 r.

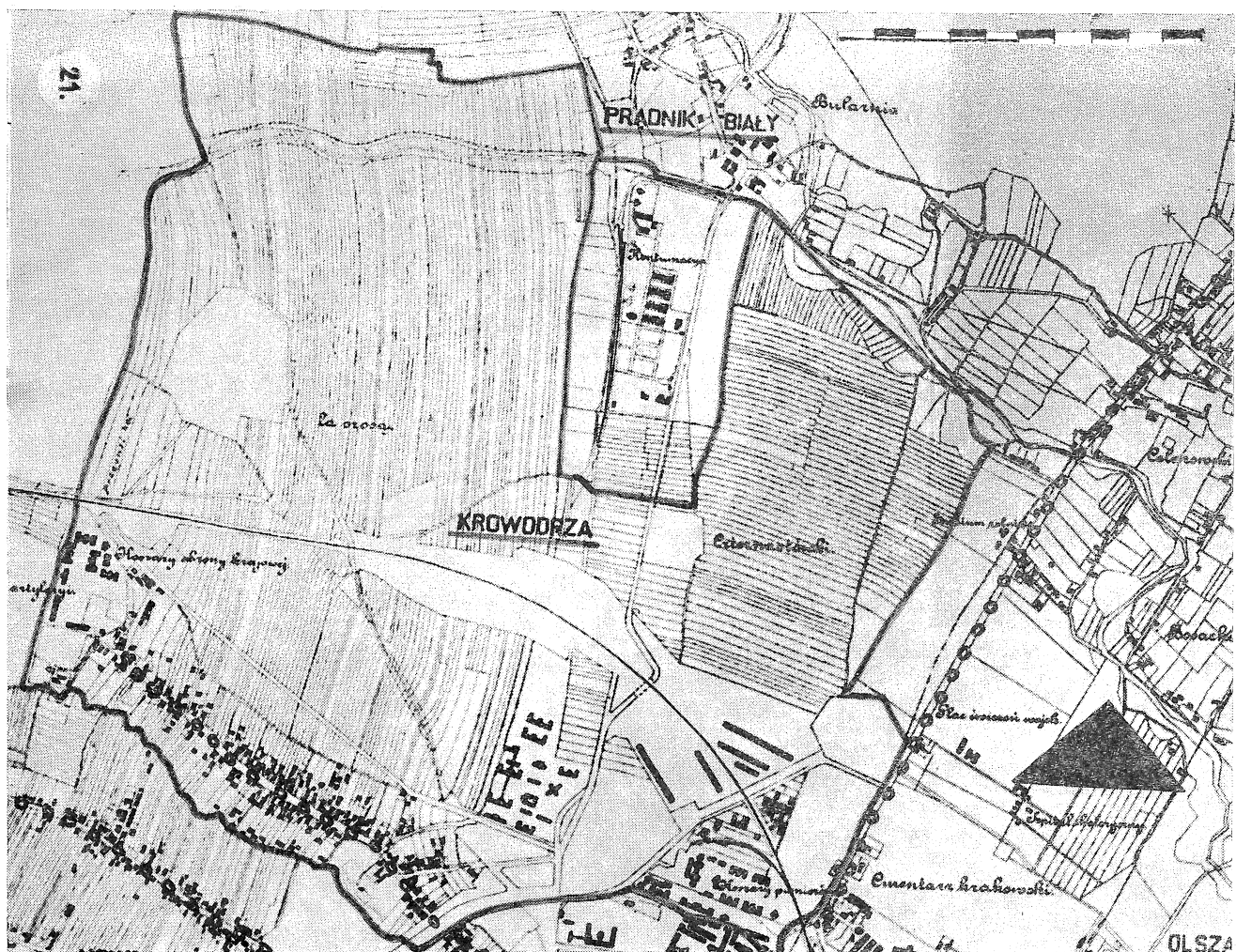
Istotną rolę w życiu i rozplanowaniu wszystkich wymienionych wsi Ogrodników odgrywała w całym, wielowiekowym okresie rozwoju urbanistycznego tego terenu woda z Młynówki Królewskiej rzeki Rudawy. Zbudowanie jej sztucznego koryta w pocz. XIV w. przez Mikołaja Gerlaka miało na celu nie tylko doprowadzenie z Mydlnik dobrej wody pitnej dla miasta i wody roboczej dla poruszania wielkich maszynierii przemysłowych jakimi były przez wiele wieków działające młyny królewskie w Karkowie, ale również akwedukt ten poprzez system irygacyjny („płukadła”) umożliwił rozkwit ogrodnictwa na tym terenie.⁷⁶ Jak podstawowe znaczenie miała dla życia wsi jeszcze w 1910 r. woda otrzymywana tą drogą (mimo posiadania już współczesnych wodociągów), świadczyć może zastrzeżenie wieczystej jej używalności przez zarząd gminy Krowodrza w umowie o włączenie tej wsi do miasta.⁷⁷ Wieś Krowodrza na swoich wyżej od Młynówki położonych uprawach nie posiadała tak znakomych warunków dla irygacji jak wspomniane wsie Ogrodników.

Krowodrza — XVII-a gmina katastralna (il. 9/21) była największą ulicówką ze wszystkich wsi otaczających dawny Kraków. Wieś ta wymieniona jest w dokumencie lokacyjnym Krakowa (1257 r.), przez nią przebiegał dawny szlak handlowy z zachodu ku Krakowowi. Granice wsi od południowego zachodu wyznaczyła Młynówka Królewska — Rudawka. Od północy rozległe pola uprawne tej wsi graniczyły z Białym i Czerwonym Prądnikiem. Wschodnie obszary Krowodrzy sięgały granic miasta Kleparza i Piasku do czasu zajęcia ich w znacznym procencie na cele fortyfikacji wojskowej. Należy podkreślić, że Krowodrza zawsze była największą i najbogatszą wsią w otoczeniu miasta. W 1790 r.⁷⁸ było tu 89 dymów (dwór, dworek opata mogińskiego, karczma „szpitalna”, browar, 59 dymów rolników, 1 zagrodnika, 3 ogrodników, 13 rzemieślników, 2 dymy kapuśników, 1 woźnego, 1 strażnika, 1 pusty), łącznie 634 mieszkańców. Jak ze składu zawodowego ludności wsi wynika, Krowodrza tylko częściowo była w tym okresie wsią ogrodniczą.⁷⁹ Działało tam 65 rolników, 1 zagrodnik, 3 ogrodników, 3 kapuśników, 14 cieśli, 9 piekarzy, 8 mularzy, 5 słodowników, 3 sajdarzy, 3 szewców, 2 kołodziejów, 2 kowali, 1 bednarz, 1 krawiec, 3 przekupniów, strażnik, woźny i 16 wyrobników. Niewątpliwie na ten skład zawodowy miał wpływ trudny dostęp do wody niżej płyną-

cej Królowki. Cała północna część wsi to typowe tereny rolnicze, dostępne zwłaszcza przed zbudowaniem torów kolejowych i zajęciem części obszarów na cele wojskowe. W pozostałej części, aż do połowy XX wieku zachował się czytelny, rozczłonkowany przez podziały rodzinne układ wydłużonych działek z ustawionymi do drogi szczytami domów. Zbudowała ta tworzyła szeroką ulicę — plac, przekształconą następnie w obecną ulicę Mazowiecką. Charakterystyczna zabudowa drewnianych domów mieszkalnych przetrwała w swojej masie do drugiej połowy XX w., choć nawet obecnie zachowały się jeszcze na Krowodrzy dawne chaty, konsekwentnie wypierane przez zabudowę wysokościową. Na koniec należy również podkreślić, że powstała przed kilku laty kilkadziesiąt km² licząca dzielnica Krakowa o tej samej nazwie ma bardzo niewiele wspólnego z historyczną wsią Krowodrza.

W okresie powstania Wielkiego Krakowa (1910 r.) utworzono nową gminę katastralną o nazwie Wai-szawska, oznaczoną kolejnym numerem XVIII. Teren ten był zespołem fragmentów dawnych wsi, których rozplanowanie na przestrzeni XIX i XX w. zostało w znacznym stopniu zatarte przez budowę fortyfikacji, koszar, składów i magazynów wojskowych, torów i budowli dworca kolejowego, oraz powstałego na tym terenie cmentarza komunalnego.⁸⁰ W wyniku wspomnianych działań urbanizacyjnych obszar dzielnicy Warszawskie obejmował: część Prądnika Białego⁸¹ aż po rzekę Sudoł, część Prądnika Czerwonego aż po rzekę Prądnik zwaną w Galicji Białuchą, oraz przysiółka Olszy⁸² — małą część, aż po wał fortyfikacyjny. Z powodu znacznego rozczłonkowania i zasadniczych zmian w ruralistyce dawnych wsi, a także znikomej ilości historycznych obiektów urbanistycznych na tym sztucznie, na początku naszego wieku stworzonym obszarze, dalsze zajmowanie się rozplanowaniem tego terenu uznaliśmy za nie celowe.

XIX-a dzielnicą katastralną były Grzegórzki — Piaski. Obszar dzielnicy powstał z dwóch odrębnych zespołów osadniczych o podanych wyżej nazwach.⁸³ Wieś Grzegórzki w 1789 r. liczyła 38 dymów w tym 8 chałup o jednym gospodarzu, 18 o dwu lub więcej gospodarzach, 12 dymów bez gruntu i ogrodu. Razem wieś tę zamieszkiwało 221 mieszkańców: 10 półrolników, 14 zagrodników, 12 chałupników, 12 komorników, 8 tzw. luźnych i 12 żebraków. Grunta i pastwiska wsi Grzegórzki położone były nad Starą i Nową Wisłą, — były one przez wylewy rzek znacznie uszczerbione. Poddani Grzegórzek byli używani do czyszczenia miasta. Zespoły osadnicze Grzegórzek i Piasków są dobrze widoczne na planie Krakowa z 1785 r. („kołłątajowskim”), wśród wielkich obszarów łąk i pastwisk znajdujących się po wschodniej stronie Krakowa. Bogata sieć wodna tego obszaru, zachowała się w znacznych fragmentach i dopiero w naszych czasach zasypana została śmieciarni. Dzielnicę przecinał stary „trakt lubelski” (il. 10/23), biegnący z d. przedmieścia Wesola (obecna ulica Kopernika), wzdłuż nie istniejącego koryta rz. Prądnik i dalej przez Piaski. W Piaskach znajdował się folwark miejski Piaski gdzie do czasu najazdu szwedzkiego (w 1655 r.) działał królewski młyn „pia-

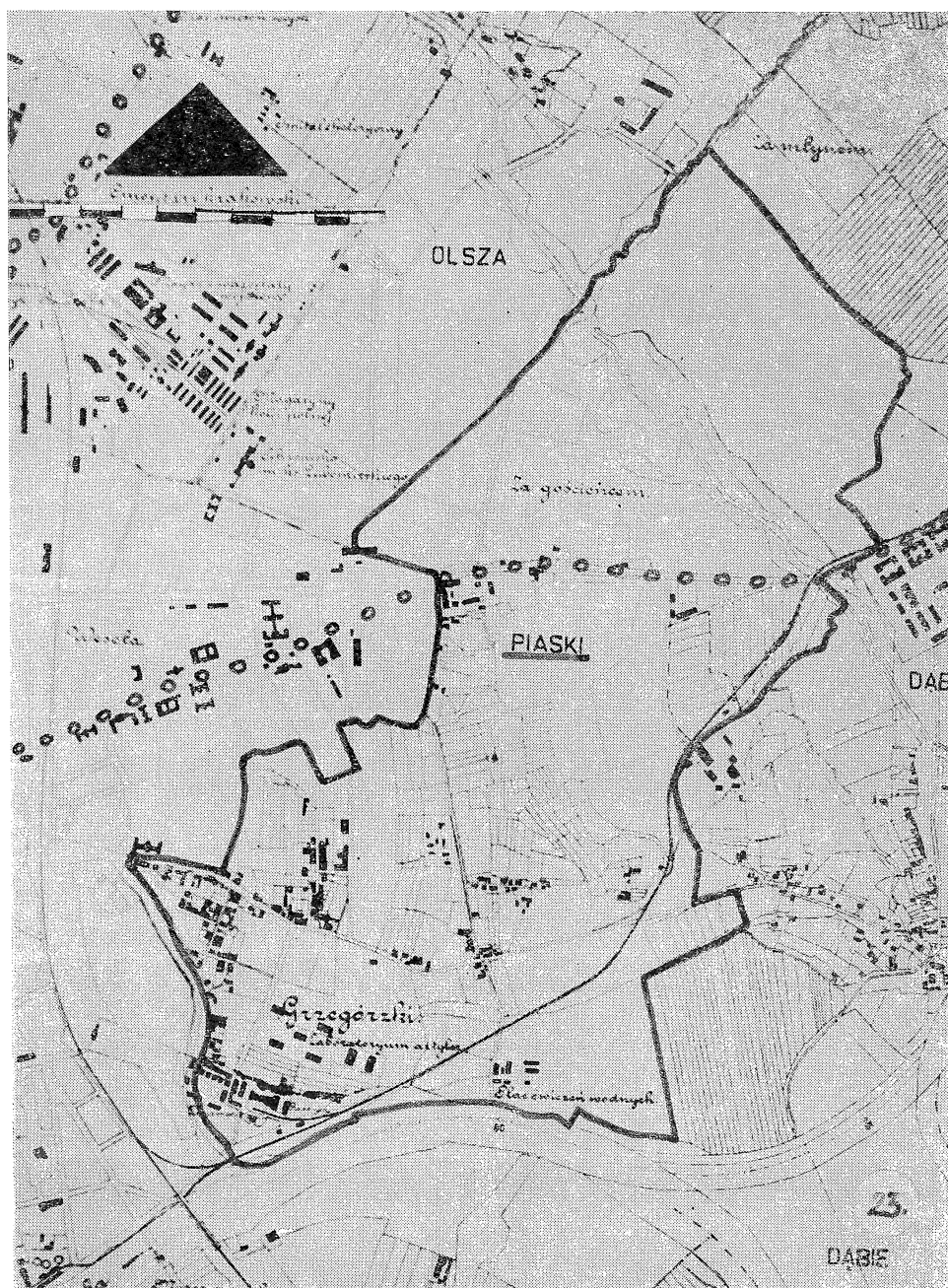

Fragment mapy Wielkiego Krakowa, 1:10 000 (ze zb. WAP) przedstawiający XVII dzielnicę katastralną: KROWODRZA — o pow. 470 km²; 5583 mieszkańców; gęst. zal. 1188; 187 domostw. (Stan z 1910 roku). (il. 9/21)

seczny” — poruszany wodą rzeki Prądnika.⁸⁴ W 1789 r. folwark ten liczył 24 dymy: dwór, 14 chałup o 1 gospodarzu, 8 o dwu gospodarzach, 1 bez ogrodu. Łącznie 133 mieszkańców.⁸⁵ W 1887 r. Piaski miały 20 dymów i 250 mieszkańców, oprócz folwarku Julii Zakaszewskiej (zob. przyp. 82) z 8 dymami i 103 mieszkańcami (o łącznej powierzchni 300 mórg użytków rolnych).⁸⁶ Na terenach tych powstały w XIX w. potężne fortyfikacje, które po II-ej wojnie światowej wyburzono, a na miejscu ich znajduje się obecnie Rondo Mogiłskie, zespół sądów i in. Dzisiejsza ulica Grzegórzecka od Dąbia koło d. zakładów Zieleniewskiego (obecnie Szadkowskiego) i dalej przez ulicę Wielopole ku Nowej Bramie jest zapisem w urbanistyce miasta dawnej ulicówki wsi Grzegórzki. Cała natomiast XIX dzielnicę katastralną, (podobnie jak inne wsie otaczające miasto od północnego wschodu) należała od najdawniejszych czasów do ubogiej parafii św. Mikołaja, co miało jak poprzednio wspomniano duże znaczenie integrujące mieszkańców.

Teren ostatni, lewobrzeżnej dzielnicy katastralnej Dąbie z Bieszczem i Głębinowem — nr XX, powstał na starorzeczach i meandrach Wisły, co łatwo było jeszcze zauważyć na cytowanym pla-

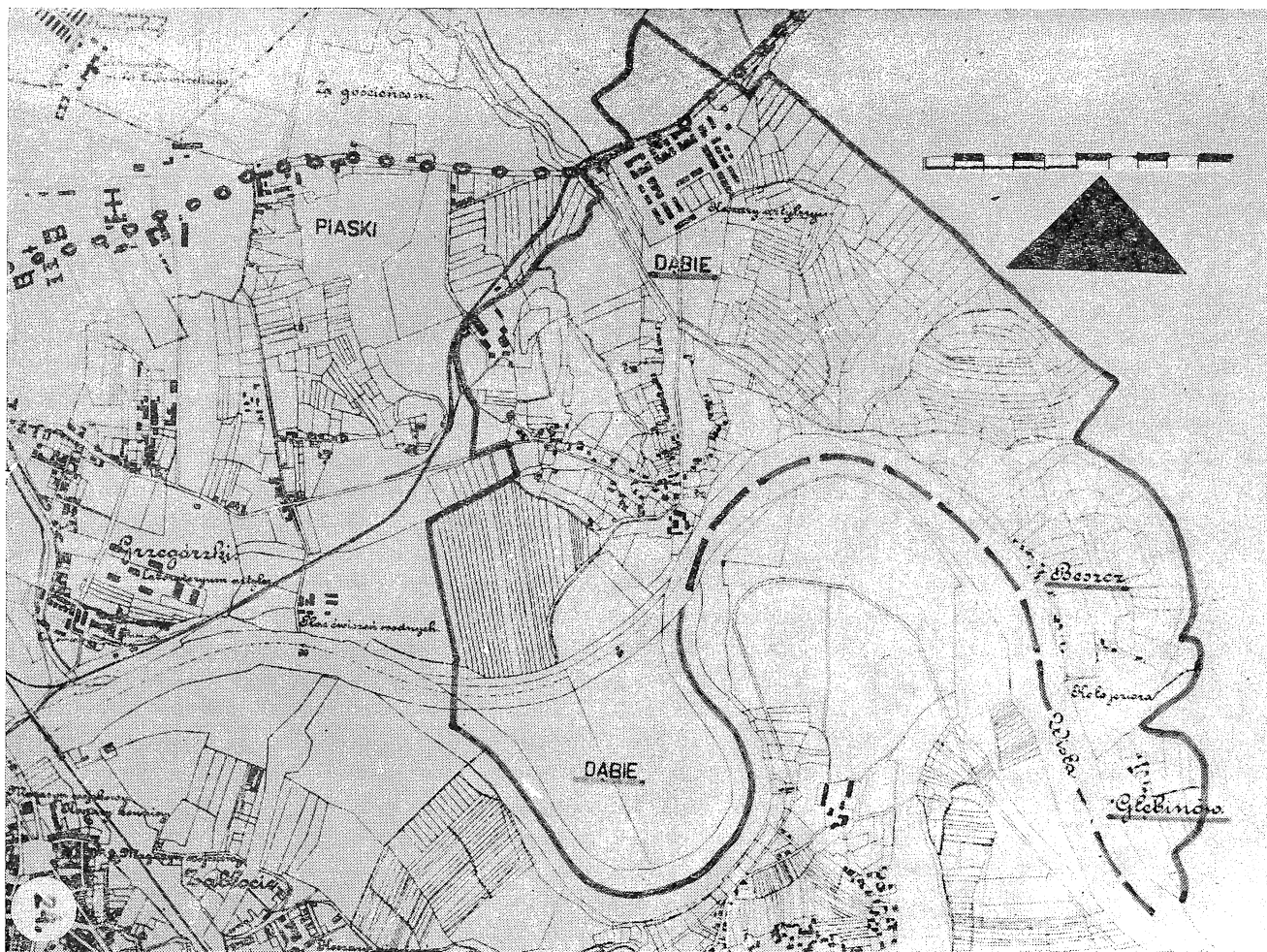
nie Krakowa z 1910 r. Historia Dąbia sięga XIII w. W 1254 r. Dąbie (Dambe) było własnością premonstratensek zwierzynieckich, nadaną im przez Bolesława Wstydlivego⁸⁷. W r. 1306 Jan Muskata, biskup krakowski kupił od Mirosława Rozna 30 mórg ziemi „in Dubis quercetis quam in agris”⁸⁸. W 1348 r. król Kazimierz Wielki nadał tę wieś klasztorowi mogiłskiemu⁸⁹. W 1389 r. klasztor mogiłski odstąpił Dąbie Krakowowi⁹⁰, chociaż dziesięcinę z tej wsi nadal pobierał klasztor mogiłski, co poświadcza ugoda tego klasztoru z rajcami miasta Krakowa w r. 1428⁹¹. Od tego czasu Dąbie stanowiło własność gminy miasta Krakowa. Rozplanowanie tej wsi z przyczółkami, przedstawione na planie z 1785 r. miało charakter dość chaotyczny, spowodowany zapewne zmiennym ukształtowaniem terenu przez ustawiczną zmianę stunków wodnych koryt i starorzeczy Wisły i Prądnika. Oprócz układów poszczególnych zespołów osadniczych tej folwarcznej wsi⁹² zwraca w tym okresie uwagę charakterystyczna, wręcz monumentalna kompozycja obsadzonej drzewami alei łączącej wówczas folwark z austerią.⁹³ W miejscu tym powstały w XIX w. koszarzy artylerii. Główną zmianą w układzie

Fragment mapy Wielkiego Krakowa, 1:10 000 (ze zbiorów WAP) przedstawiający XIX dzielnicę katastralną: GRZEGORZKI — o pow. 2,95 km²; 4719 mieszk.; gęst. zal. 1600; 146 domów. (Stan z r. 1910) (il. 10/23)

dawnej ruralistyki tej wsi jest różnica w przebiegu koryta rzeki Prądnik; która w 1785 r. płynęła obok folwarku, środkiem wioski. (il. 11/24)⁹⁴. Wieś Dąbie wraz z przysiółkami Bieszczem i Głębinowem należały do parafii św. Mikołaja. W 1789 r. wieś nie licząc cegielni posiadała 52 dymy (w tym: 3 dwory, browar, 2 karczmy, 5 chałup o jednym gospodarzu, 22 o dwu gospodarzach, 18 bez ogrodu, 1 rzemieślnika)⁹⁵. Inwentarz wsi Dąbie z 1791 r. podaje, że we dworze na folwarku był ogród włoski z inspektami przy domu pańskim. Na Wsi jest ogród pod jarzyny, poza tym sad i ogród warzywny — położone nad Wisłą. Łąki były następujące: łąka „ugory”

położona w stronie Czyżyn, z której zbierało się w dobry urodzaj (gdy Wisła nie zatopi) 20 fur czterokonných, średnich siana; łąka „stawisko” pod figurą murowaną ku Grzegórkom — z niej zbierało się siana 10 fur, oraz łąka pod murami szpitala św. Łazarza, dająca 5 fur siana. Na folwarku uprawiano żyto, jęczmień, pszenicę, owies oraz groch, proso, konopie. Pola Dąbia często były zalewane przez Wisłę. Dla uzyskania dobrego urodzaju ziemie te w znacznej mierze musiały być uprawiane nawozem. Na traktcie jezdny ku Mogile był most na słupach, a przy nim chałupa dla stróża tego mostu. Inwentarz z 1791 r. podaje, że w Dąbiu dawniej musiały

Fragment mapy Wielkiego Krakowa, 1:10 000 (ze zb. WAP); przedstawiający XX dzielnicę katastr.: DĄBIE — o pow. 2,95 km²; 1642 mieszk.; wsk. gęst. zal. 557; 119 domów. (Stan z 1910 r.) (il. 11/24)

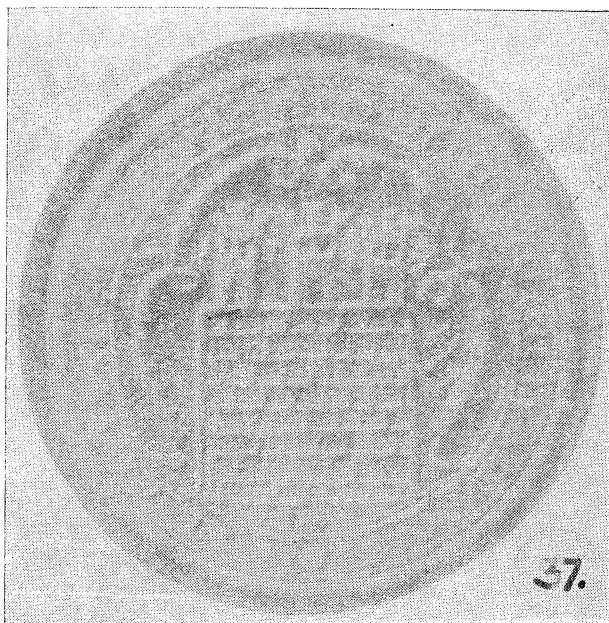
być lasy, ale je wycięto i wykarczowano. Nazwiska tylko przy wioskach pozostały: jak Olsza od olszowego lasu lub Dąbie od dębowego.⁹⁶ Istnieją również dane dotyczące rozmiarów wsi w 1869 r.⁹⁷ Wieś Dąbie posiadała wówczas 49 dymów, 424 mieszkańców na 493 morgach użytków rolnych. Obecnie ruralistyka Dąbia została nieomal całkowicie zatarta, zachowało się kilka starych nazw, kapliczki, parę przeznaczonych „do śmierci technicznej” starych domów i mały budynek czteroklasowej szkoły (ul. Świtezianki 1), zbudowany po przyłączeniu gminy do Wielkiego Krakowa. Na przysiółkach Beszcza i Głębina, w pobliżu olbrzymich kominów elektrociepłowni w Łęgu zachowało się do niedawna kilka starych drewnianych chat.

Reasumując nasze rozważania n. t. ruralistyki wsi otaczających dawny Kraków należy stwierdzić, że:

1. Rozplanowanie przestrzenne badanych terenów w drugiej połowie XX wieku zostało nieomal całkowicie zatarte, nawet w zakresie nazewnictwa. Już w momencie przyłączenia do Wielkiego Krakowa (stanowiącym bezę niniejszych rozważań), jedynie w niektórych dzielnicach katastralnych (Zwierzyniec, Czarna Wieś, Nowa Wieś, Łobzów i Krowodrza) zachowały one na tyle przejrzysty układ

granic, działek i usytuowania domów, aby można było przeprowadzić dokładniejszą analizę historyczną ruralistyki tych obszarów, zmierzającą w kierunku wyznaczenia charakterystycznych form i układów przestrzennych. Obecnie jest to już całkowicie niemożliwe. (il. 12/37, 13/40, 14/41, 15/42, 16/43, 17/44, 18/45, 19/46, 20/47, 21/48, 22/49, 23/51, 24/52, 25/53).

2. Kraków, który uchodzi za szczęśliwy przykład miasta zachowującego w swej strukturze urbanistycznej autentyczne, kolejne formy i układy przestrzenne powstałe w Polsce od wczesnego średniowiecza, aż do początków XX wieku — na obszarze swoich dawnych przedmieść cechą tę całkowicie utracił. Stan ten potwierdza niestety pogląd Gerarda Ciołka⁹⁸, że „ukształtowanie powierzchni obszaru jest wypadkową przeszłej i obecnej działalności niszczących sił zewnętrznych” (i nie tylko!) zaprzeczając jednocześnie postulatuwi „ochrony przed agresją lub niszczeniem wszelkich osiedli mających wartość historyczną.”⁹⁹
3. Na podstawie zachowanych materiałów archiwalnych, nielicznych relikwów drewnianych domów zachowanych do niedawna w strukturze miasta,

37.

Pieczęć wójtowsko-lawnicza jurydyki Garbary z 1774 r. (A. Chmiel). Pieczęcie m. Krakowa, Kazimierza, Kleparza i jurydyk krakowskich do końca XV wieku, *Rocz. Krakowski*, t. XI, Kraków 1909, s. 166); średn. orgin. 43 mm. (il. 12/37)

41.

Pieczęć wsi Krowodrzy z XVI wieku, najstarszy od-cisk tej pieczęci z r. 1564. (źródło: A. Chmiel, *Pieczęcie...* o.c. s. 171) (il. 14/41)

badani rozplanowania przedmieść i zachowanego nazewnictwa, można obecnie wyróżnić trzy rodzaje zabudowy obszarów otaczających dawny Kraków. Czynnikiem kształtującym te formy był tu niewątpliwie sposób użytkowania terenu przez dawnych mieszkańców. A mianowicie:

A. Najbardziej charakterystycznym rodzajem zabudowy objęte były dawne wsie Ogrodników: Czarna Wieś, Nowa Wieś, Łobzów jak również część Krowodrzy. (il. 26/78, 27/107, 28/91, 29/90, 30/113).

Pieczęć Urzędu Gminy Zwierzynieckiej (źródło: *Kraków — rozszerzenie granic 1909—1915*, red. K. Rolle, Kraków 1931, s. 47) (il. 13/40)

Pieczęć wsi Krowodrza z 1717 r. (źródło: A. Chmiel, *Pieczęcie...*, o.c. s. 171) (il. 15/42)

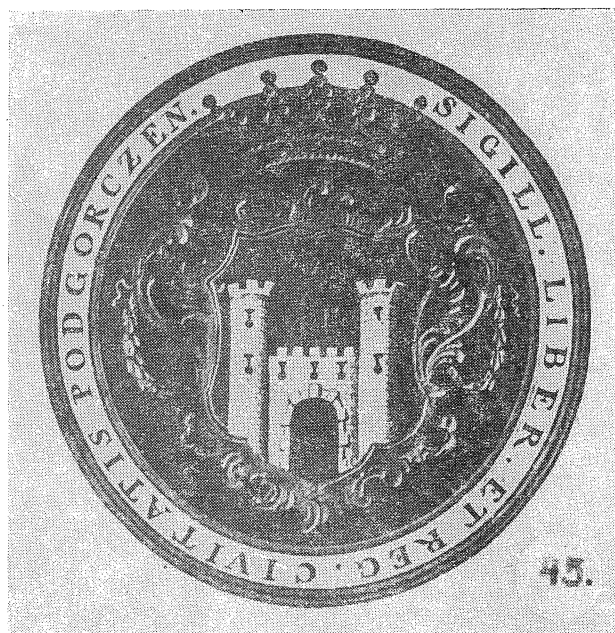
40.

42.

Pieczęć jurydyki Lubicz, znana z dokumentu z 15 II 1977 r. (źródło: A. Chmiel, *Pieczęcie...*, o.c. s. 175); średn. org. 39/35 mm (il. 16/43)

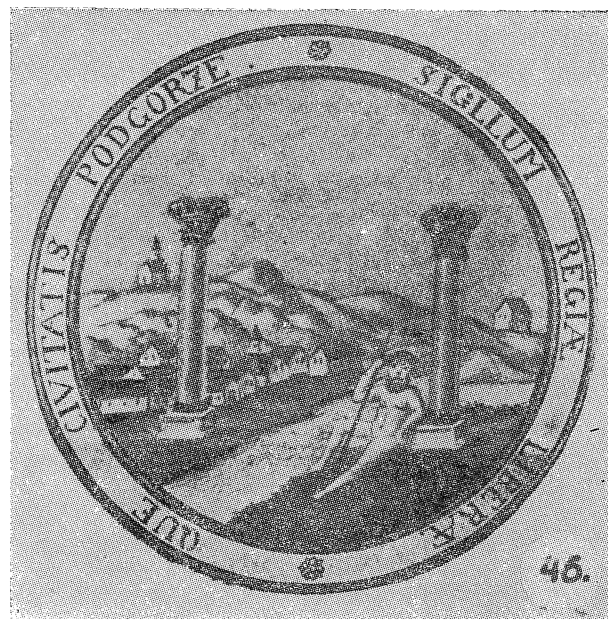

Herb Król. Wolnego Miasta Podgórze, nadany przez cesarza Józefa II-go, dnia 3 6 1785 r. (źródło: *Kraków...*, Rolle, o.c., s. 574) (il. 18/45)

Pieczęć jurydyki Wesoła z 1640 r. (źródło: A. Chmiel, o.c., s. 174); średn. orgin. 47/49 mm (il. 17/44)

Herb Król. Wolnego Miasta Podgórze nadany przez cesarza Franciszka I-go, dnia 3 III 1808; (źródło: *Kraków...*, Rolle, o.c., s. 34) (il. 19/46)

Pieczęć gromady Ludwinów; (źródło: Kraków..., Rolle, o.c., s. 47) (il. 20/47)

Pieczęć gromady Płaszów; (źródło: Kraków..., Rolle, o.c., s. 47) (il. 22/49)

Pieczęć gromady Dębniaki; (źródło: Kraków..., Rolle, o.c., s. 47) (il. 21/48)

Pieczęć Łobzowa z Nową Wsią z XIV w. (źródło: Kraków..., Rolle, o.c., s. 36) (il. 23/50)

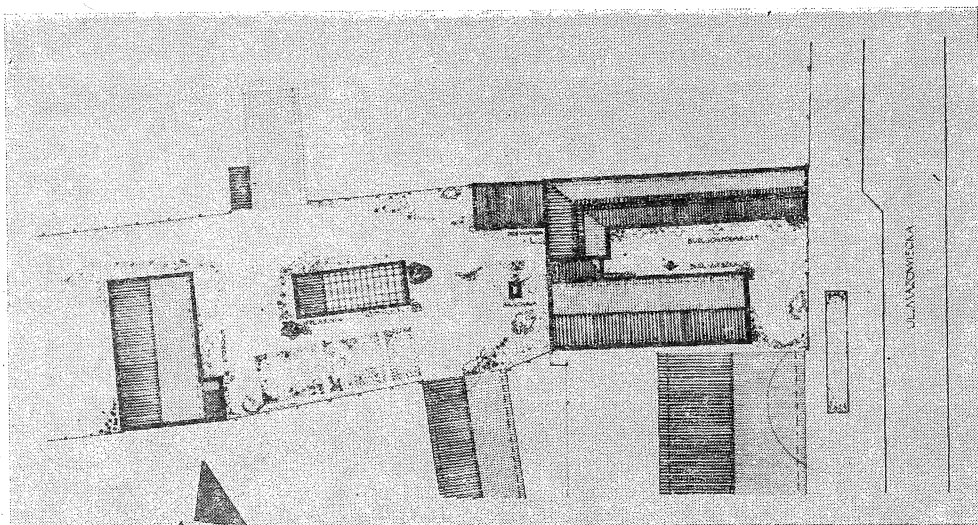

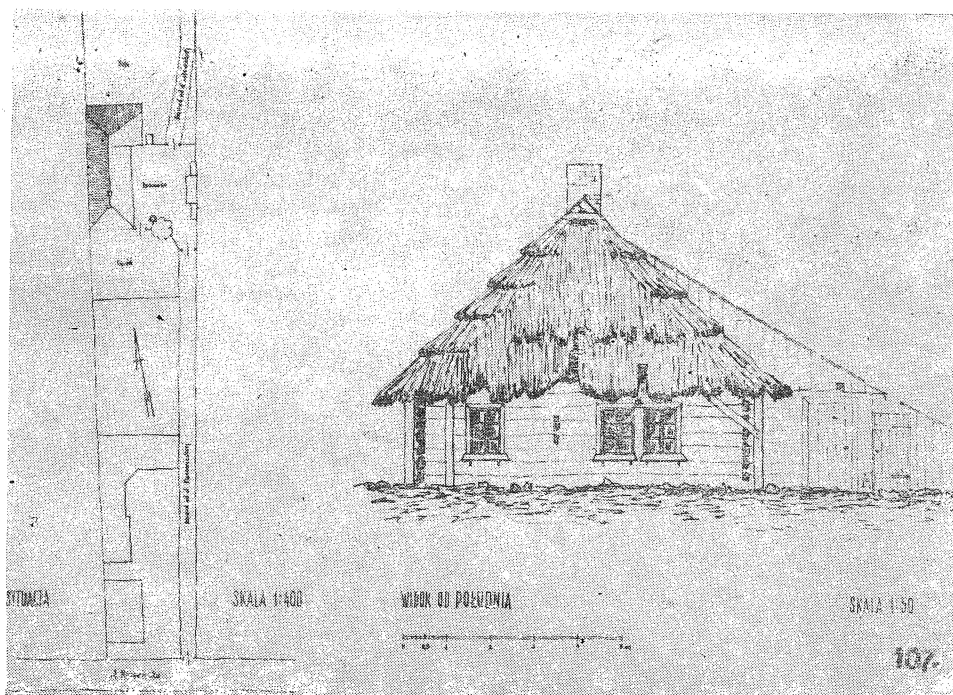
Pieczęć gminy Czarna Wieś z Kawiorami; (źródło: Kraków..., Rolle, s. 47) (il. 24/52)

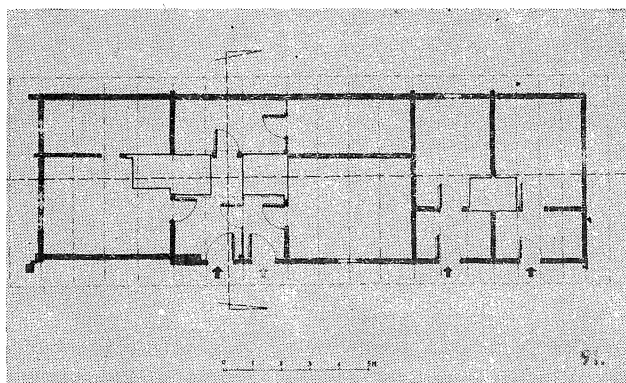
Pieczęć Urzędu Gminy Nowej Wsi Narodowej; (źródło: Kraków..., Rolle, o.c., s. 47) (il. 25/53)

Rozplanowanie działki ogrodniczej przy ul. Mazowieckiej 83 — na Krowodrzy. (Zb. IHAiKZ PK (il. 26/68)

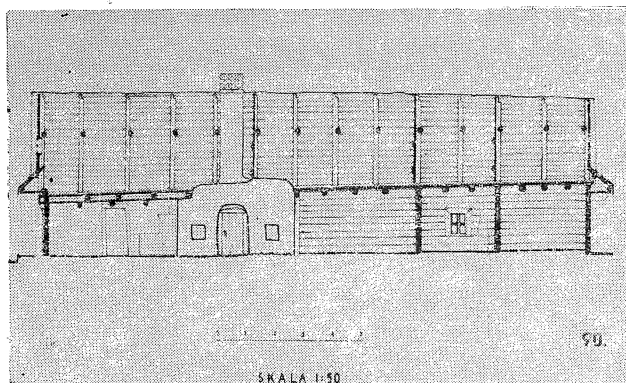

Dom przy ul. Mazowieckiej nr 37, zagospodarowanie działki i widok od strony południowej. Widoczna mieszana konstrukcja ścian z charakterystycznym przystępem. (zb. IHAiKZ PK). (il. 27/107)

Rzut poziomy chaty przy ul. Mazowieckiej nr 51, (zb. IHAiKZ PK) (il. 28/91)

Przekrój podłużny chaty przy ul. Mazowieckiej 51 na Krowodrzy z jednym kominem „na dwie strony”, charakterystycznym dla wsi otaczających dawny Kraków, stan z 1958 r. (zb. IHAiKZ PK) (il. 29/90)

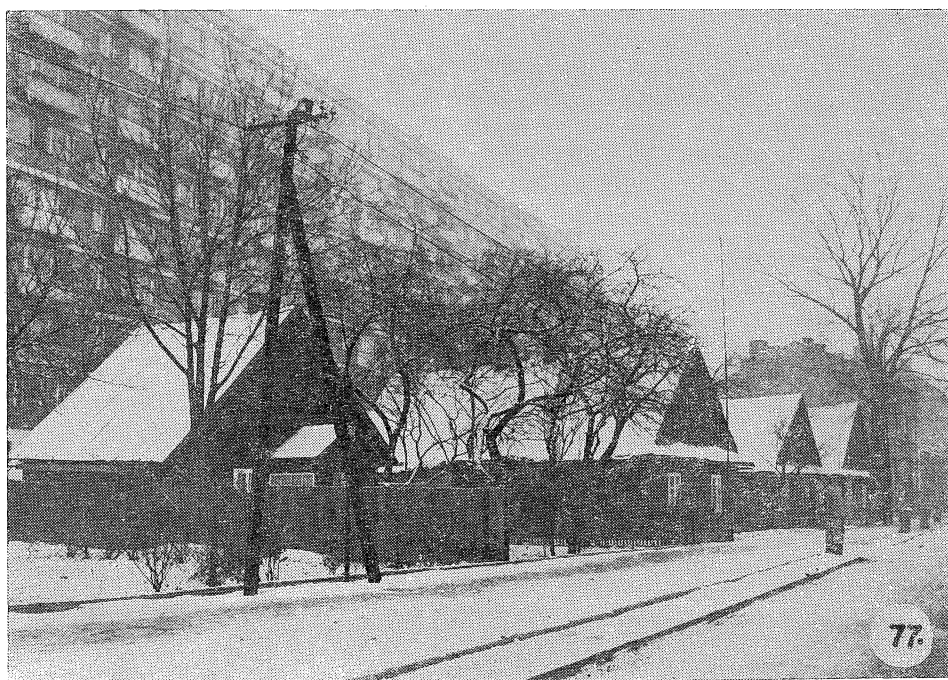

Szczegóły zdobienia domu przy ul. Królowej Jadwigi na Zwierzyńcu, (fot. w 1976 r. autor) (il. 30/113)

B. Odrębny rodzaj budownictwa tradycyjnego prezentowały domy ludności nie związanej ściśle z ogrodnictwem, choć mimo to pozostające pod wyraźnym wpływem sąsiedztwa miasta. Przede wszystkim należy wymienić tu Zwierzyniec, którego stosunkowo ubogie rolniczo obszary zmuszały mieszkańców do bezpośredniego zbywania w mieście swej pracy. Właśnie na Zwierzyniec mieszkali począwszy od historycznych włóczków i rybaków całe pokolenia krakowskich murarzy, kamieniarzy, brukarzy etc. Tu

kach lat, dzięki ulepszonej technice wiercenia studni¹⁰¹, a także rozbudowie sieci wodociągów, otwarte wody utraciły częściowo swoją miastotwórczą rolę. Współcześnie daje się zauważyć negatywne dążenie, by niedoceniane już, płynące wody powierzchniowe (Młynówka Królewska, Młynówka Olszecka, Sudół i in.) sprowadzać do kolektorów kanalizacyjnych mimo, że powodują one poważne zmiany w historycznym krajobrazie, w nawadnianiu gleby¹⁰², co pociąga za sobą katastrofalne umieranie całej szaty roślinnej miasta.

Fragment zabudowy Krowodrzy przy ul. Mazowieckiej nr 147 — 151, (fot. w 1976 r. autor) (il. 31/77)

także znajdowały się domostwa zamieszkiwane przez służbę zatrudnioną w Krakowie i tzw. „fabrykantów” tj. robotników zatrudnionych w fabrykach powstałych w mieście w XIX w. (np. „cygarfabryka”).

C. Odrębnym rodzajem zabudowy charakteryzowały się obszary podmiejskie zamieszkiwane przez ludność typowo rolniczą. Domy te były na tym terenie relikdami najstarszego budownictwa regionalnego. (np. Beszcze i Głębinów).

4. Do wspólnych, charakterystycznych cech ruralistyki wsi podmiejskich Krakowa należy wielkie rozczłonkowanie małych, „zagonowych” działek, (il. 31/77) przy całkowitym zaniechaniu wprowadzania nowych poprzecznych dróg, umożliwiających inne sposoby podziałów rodzinnych ziemi. Przyczyn takiego postępowania (oprócz przywiązania do tradycyjnych rozwiązań), należy doszukiwać się przede wszystkim w sposobie uprawy pól-ogrodów (np. plewienie) i dostępności do układów sieci wodnej, które istniały na tym obszarze od średniowiecza.¹⁰⁰ Przebieg rozwoju urbanistycznego Krakowa wykazuje, że dopiero w ostatnich dziesiąt-

Wnioski typu konserwatorskiego jakie się nasuwają powinny zmierzać do zwiększenia czytelności obrazu rozwoju urbanistycznego Krakowa, jedyne polskie miasta, w którym był on do niedawna widoczny. Jest to możliwe do osiągnięcia przez:

- a. zachowanie, a w wielu wypadkach przywrócenie (wzorem Warszawy) dawnego nazewnictwa unikając współczesnych nazw pochodzenia biograficznego na rzecz istniejących nazw topograficznych.
- b. dążenie do czytelności w terenie przebiegu dawnych traktów handlowych, granic d. wsi i dzielnic, jurydyk etc. przez wykorzystanie istniejących obiektów małej architektury (znaki graniczne, rogatki, kapliczki na dawnych rozstajach dróg i granic, etc.), a w wypadku ich braku oznaczenie wzorem zachodnim przy pomocy tablic, nowego jednolitego detalu architektonicznego, sposobu i koloru brukowania ulic i chodników, układów zieleni towarzyszącej dawnym ciekom wodnym.
- c. Przeprowadzenie prac studialnych zmierzających do publikacji kartograficznych i słownikowych (wzorem wielokrotnie wyżej cytowanych Materiałów do słownika historyczno-geograficznego w dobie Sejmu Czteroletniego), które mogłyby po-

służyć inwestorom działającym na terenie Krakowa.

- d. Zachowanie w krajobrazie miasta obiektów typu skansenowskiego jak np. drewniane domy podmiejskie, czynny dom ogrodnika z „płukadłem” itp., „Modrzejówka” — osiedle tanich mieszkań dla robotników, galary wiślane, dawne szkoły wiejskie itp.¹⁰³

P R Z Y P I S Y

¹ M. Kromer, *Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*. Olsztyn 1977, s. 57. (tyt. orig.: *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et Republica Regni Polonici libri duo*, wyd. w 1575 r.)

² Artykuł niniejszy jest częścią nieopublikowanego maszynopisu rozprawy doktorskiej Jana Wł. Rączki pt., *Drewniane chaty w Wielkim Krakowie*. (w zb. bibl. gł. Politechniki Krakowskiej); zob. także tenże: *Budownictwo drewniane obrzeża Wielkiego Krakowa*, — problemy badawcze i konserwatorskie, Lud, T. 61, Poznań 1977.

³ Zob.: A. Kłeczek, *Referat o planach regulacyjnych Krakowa*, w: *Architekt*, z. 1—2, R. XXV, 1932; *Plan Krakowa w granicach rozszerzonych, litogr. 1:10000* wyk. przez Urząd Pomiarowy, wyd. Zarząd Miejski, w zb. WAP — Kr. sygn. II/43; J. Rutkowski, *Galicyski kataster gruntów jako podstawa statystyki i własności ziemskiej*, w: *Wiad. Stat. o Stos. Kraj.*, XXV, Lwów 1917, z. 3, s. 25—26; „*Kółtą-jowski*”, plan Krakowa z r. 1785 opr. przez S. Tomkowicza w, *Rocz. Krak.* IX: 1907, oraz ten sam plan repr. w nat. wielości oprac. T. Traczewska-Białkowska i M. Odlanicki-Poczobut, w: *Rocz. Krak.* XLVIII: 1977; szczególnie dużo informacji dostarczają dawne mapy katastralne w skali 1:2880, które można jeszcze napotkać w archiwach Biura Geodezyjnego w Krakowie.

⁴ Zob.: S. Tomkowicz, *Ulice i place Krakowa w ciągu dziejów — ich nazwy i zmiany postaci*, Bibl. Krak. nr 63—64, Kraków 1926, s. 160 i in.

⁵ Zob.: J. Burszta, *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej*, Wrocław 1958, s. 26—40.

⁶ Tamże s. 65. W wielkim latyfundium biskupstwa krakowskiego tylko 33% wsi przenoszone było na tzw. prawo niemieckie. Informacja ta może potwierdzić występowanie w krakowskim dużej ilości najstarszych relikwów osadnictwa.

⁷ O. Kolberg, *Dziela wszystkie*, t. 5, krakowskie, cz. I, Wrocław 1976, s. 30: „Wszystkie tuż za przedmieściami Krakowa będące, należą do parochii w obrębie samego miasta i jego przedmieść położonych. O tych więc najprzód mówić będziemy. W ogóle wsi i folwarki w okolicy Krakowa będące, były po największej części własnością krakowskich instytucji lub mieszczan; Ludwik bowiem król Węgierski pozwolił mieszczańom krakowskim przywilejem z roku 1378 posiadać własności w obrębie dwumilowego od miasta promienia i osadzić je na prawie magdeburskim. Do parafii tedy św. Mikołaja należą wsie: Grzegorzki (poniekąd przedmieście), Piasiki, Dąbie, Beszcz, Łęg, Rakowice, Olsza, Prądnik Czerwony. Do parafii św. Krzyża Prądnik Biały (...) Do parafii kościoła św. Salwatora (za bałwochwalni poświęconego przez św. Wojciecha), tuż obok klasztoru Zwierzynieckiego należą przedmieścia: Wygoda, Półwieś, oraz wsie: Zwierzyniec, Wola Justowska, Chełm, Zakamycze, Olszanica, Bielany, Przegorzały, nadto kapliczka św. Bronisławy na górze Sikornik (...) W Woli Justowskiej widzimy pałac przez Kmitów zbudowany w stylu

włoskim w XVI w. (...) Do parafii św. Szczepana na Piasku należą wsie: Krowodrza, Łobzów, Czarna-wieś, Nowawieś, Bronowice (Wielkie i Małe), Mydlniki, Rżaska. Pierwsze cztery są siedzibą ogrodników krakowskich; Krowodrzę darował Władysław Łokietek miastu w 1306 r.” Także o wsiach podkrakowskich m. in. Prądniku i Łobzowie piszą Baliński i Lipiński: *Starożytna Polska*, Warszawa 1850, t. II, s. 60.

⁸ J. W. Rączka, *Gdzie jest ta droga do Bronowic?* w: *Życie Lit.* R. XXVI 1977, nr 10/1310 z 6.III. 1977, s. 16.

⁹ L. Straszewicz, *Wielkie stolice Europy*, Warszawa 1974, s. 105.

¹⁰ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, red. F. Sulimowskiego, Warszawa 1884, T. V, s. 476: *Ludwinów*. Na prawym brzegu Wisły, na przeciw zamku krakowskiego. Od Podgórza oddziela tę wioskę zazwyczaj tylko sącząca się Wilga, z Krakowem zaś łączy przewóz słomami pod Wawelem. Ludwinów jest celem bliższych przechadzek Krakowian, dlatego znajduje się tutaj restauracja i kilka ładnych nad Wisłą zbudowanych dworców, wreszcie w porze letniej łązki na Wiśle. Dawniej była ta wieś dalej ku wschodowi posunięta. W 1785 r. powstało z tej części wsi i kilku domów nad Wisłą, zwanych Podgórzem i miasto Podgórze. Cesarz Józef II nadał miastu wolność handlu i nazwał je Josefstadtem, ale ta nazwa ustąpiła dawniej. Ludwinów należy do parafii w Podgórzu licząc 316 mieszkańców (ok. 1880 r.), ca 100 mórg austr. roli. Kuropatnicki, *Geografia albo dokładne opisanie Królestw Galicji i Lodomerii*, Przemyśl 1786, nazywa Ludwinów miastem twierdząc, że mieszkali i budowali domy sułtans mixtes, tj. poddani Austrii i Rzeczypospolitej Polskiej, którzy obowiązani byli co najmniej pół roku zamieszkiwać w Austrii.

¹¹ Sł. Geogr. oc. T. IV, s. 325: Zakrzówek (ok. 1895 r.) — wieś na lewym brzegu Wilgi, ma po południowej stronie wólkę: Kapelanekę (10 dymów). Obie części wsi wraz z obszarami dworskimi mają 86 dymów i 630 mieszkańców na 560 morgach austr. gruntów. Parafia w Podgórzu, do r. 1772 wieś ta należała do parafii na Skałce. W 1581 r. (Pawieński, Małop. 41) Zakrzówek liczył 5 półłanków kmiecy, 6 zagrodników z rolą, 1 komornika z bydłem i 10 komorników bez bydła.

¹² Sł. Geogr. oc. T. III, s. 823: Kapelanek (ok. 1880 r.) był to folwark i przysiółek Zakrzówka; pow. wielicki; parafia i stacja poczt. Podgórze; folwark liczył 33 mieszkańców, przysiółek 53 mk.

¹³ Sł. Geogr. oc. T. II, s. 20: Dębniaki z Rybakami (ok. 1880 r.) — wieś na prawym brzegu Wisły; parafia w Podgórzu, dymów 62, mieszkańców 424 na 203 morgach roli, 27 mórg łąk i ogrodów, 109 mórg pastwisk. Własność Ludwika Gumpłowicza.

¹⁴ Podane przy ilustracjach wielkości powierzchni, zaludnienia i zabudowy określają stan aktualny ok. r. 1910, zaczerpnięte zostały z: A. Kłeczek oc., s. 11, oraz *Kraków — rozszerzenie granic 1909—1915*, wyd. K. Rolle, Kraków 1931, s. 174.

¹⁵ Sł. Geogr. o. c., t. VIII, s. 276: Płaszów Wielki, Mały i Ugory, wieś na prawym brzegu Wisły tworzącej silne wygięcie ku pn. Wieś składa się z dwóch oddzielnych grup domostw. Płaszów Wielki graniczy na zachodzie z Podgórzem (ok. 1890 r.) ma 127 dymów i 750 mieszkańców. Płaszów Mały graniczy na wschodzie z Rybitwami, ma 22 dymy i 131 mieszkańców. Ugory zostały oznaczone na mapie Kummersberga i planie wojskowym okolic Krakowa nazwą Lasówka — leżą pomiędzy obu osadami nad Wisłą. Południowa strona obszaru jest podmokła, przecina ją potok Drwina i tworzy łąki. Płaszów należy do parafii w Podgórzu. Obszar 1456 mórg, w tym 97 mórg lasu. Dwór i 6 dymów z 80 mieszkańcami znajduje się na półwyspie utworzonym przez Wisłę. Płaszów występuje już w XIII w. w dyplomie Bolesława Wstydlwego z 30.5.1257 r. wydanym w Korczynie, uwalniającym wsie klasztoru Zwierzynieckiego od ciężarów prawa książęcego podano: „mens an-

te Cracoviam cum ecclesia Sti Benedicti (istniejący dotąd na górze Lasota), cum Płaszów, cum taberna, pratis et silva." (Kod. dypl. Kat. Krak. ś. Wacława, T. I, wyd. F. Piekosiński, Monumenti Medii Aevi Historica, Kraków 1874, p. 53). W 1329 r. Segneus, dziedzic „de Cossek et de Płaszów” zapisuje dominiakom krakowskim sumę 60 grzywien (Kod. D. Małop. wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876, T. II, 264). Za czasów Długosza Płaszów był wsią królewską i należał do parafii Bożego Ciała na Kazimierzu. Miał łany niewymierne czyli niwy (I. B. I, 48). Wg reg. pobor. pow. szczrzyńskiego z r. 1581 r., wieś Płaszów w parafii św. Jakuba miała 10 zagrodników z rolą, 1 zgr. bez roli, 6 komorników z bydłem, 8 kom. bez bydła. (Pawliński, Małop., s. 40).

¹⁶ Sł. Geogr. oc., t. VIII, s. 380—381: Podgórze (niem *Josefstadt*), miasto w powiecie wielickim na prawym brzegu Wisły, naprzeciw Krakowa, z którego przedmieściem (Kazimierzem) łączy się muremowanym mostem. W r. 1880 Podgórze miało 263 dymy, 7 672 mieszkańców w tym 2506 izraelitów. Polaków 6332, Niemców 998 (i in.), osób wojskowych 816. Kościół muremowany z wieżą zbudował w 1832 r. rząd. Parafia obejmuje Dębники, Kapelanę, Kobierzyn, Łągiewniki, Ludwinów, Płaszów, Pychowice, Wolę Duchaczką i Zakrzówek. (Łącznie 5938 osób bez Podgórza).

¹⁷ W Podgórzu od ogłoszenia uniwersału cesarza Józefa II z 26.II.1784 r. obowiązywał (m. in.) zakaz budowy domów drewnianych. (zob.: Kraków, Rolle, oc., s. 33).

¹⁸ Interesujące informacje na temat sporów o Błonia pomiędzy gminą Zwierzyniec i Radą Miejską Krakowa opublikował B. Schönborn, *Zwierzyniec*, Kraków Dawniej i Dziś nr 1, Kraków 1955 r., s. 11; zob. również Sł. Geogr. oc. T. XIV, s. 685—687.

¹⁹ Młynówka Zwierzyniecka Rzeki Rudawy płynęła poprzednio w pobliżu obecnego koryta Rudawy (obecną ulicą Emaus) od „trąby” w Bronowicach Wielkich. (Zob.: J. W. Rączka, *Młyny Królewskie w krajoznawstwie Krakowa*, w: Teka Urbanistyki i Architektury PAN, t. XII: 1978, i t. XIII: 1979). Uregulowanie koryta Rudawy w jej obecnym biegu miało miejsce w 1909—1912. (zob.: M. Frančič, *Kalendarz dziejów Krakowa*, Kraków 1964, s. 160).

²⁰ Początkowo była to kapelania zamieniona następnie na parafię. W r. 1183 biskup krakowski Gedeon, bratanek Jakśy Gryfity, za zgodą Kapituły przeniósł proboszcza do kościoła klasztoru PP Norbertanek łącząc obie świątynie ze wszystkimi ich dochodami i wydatkami; tak pozostało aż do XX w. (Schönborn oc., s. 17). Sł. Geogr. oc. T. XIV, s. 686 podaje w r. 1895, że do parafii zwierzynieckiej należały: wieś Zwierzyniec (990 mieszkańców), Półwieś Zwierzyniecka (1122 mk.), przedmieście Wygoda (130 mk.), oraz wsi: Chełm (222 mk.), Zakamycze (152 mk.), Olszanica (890 mk.), Bielany z kościołem i klasztorem kamedulskim (360 mk.), Przegorzały (276 mk.), i Wola Justowska (393 mk.). Przy klasztorze zwierzynieckim znajdowała się główna szkoła żeńska, a na Półwsiu Zwierzynieckim — szkoła ludowa.

²¹ Na wzgórzu Sikornika (333 m n.p.m.), nazwanym później wzgórzem bł. Bronisławy zbudował w r. 1702 Herman Suchodębski — proboszcz zwierzyniecki, na miejscu dawnej pustelni o tej samej nazwie, kapliczkę pod wezwaniem bł. Bronisławy. Wnętrze jej ozdobiło w r. 1790 obrazami Andrzeja Radwańskiego. Tablica z herbem Hebdank informowała, że świątynkę wzniesiono w czasie wojen szwedzkich. Zburzono ją przy budowie fortyfikacji wokół kopca Kościuszki. Obecna kaplica zbudowana została wg. projektu Feliksa Księżarskiego. (Schönborn oc., s. 21).

²² Droga ta, poprzednio na całym odcinku od klasztoru do kopca im. T. Kościuszki nosiła nazwę bł. Bronisławy. (zob.: Najnowszy Plan Stoł. Król. m. Krakowa wyd. przez Bud. Miejs. Odd. B. w Krakowie w r. 1916, 1:10 000, wyk. przez K. Stoleckiego). Po realizacji osiedla na d. gruntach plebańskich poza kościołem św. Salwatora (zob., *Konkurs architektoniczny* w: Architekt IX, 1908, s. 83 i nr X,

1909, s. 9 i 70), jej górną część przemianowano na al. Jerzego Waszyngtona. Twardą nawierzchnię drogi ta otrzymała w związku z powstaniem fortyfikacji w rejonie kopca Kościuszki. Świetne punkty widokowe, znajdujące się wzdłuż tej drogi od najdawniejszych czasów wykorzystywane były przy wykonywaniu większości dawnych widoków i panoram Krakowa łącznie ze słynnym sztychem z ok. 1605 r.

²³ zob. przyp. 20

²⁴ Bolesław Kędzierzawy potwierdzając darowiznę Jakśy Gryfity, na jego prośbę uwolnił dobrą zapisane klasztorowi od wszelkich służebności książęcych, danin i in. ciężarów, zastrzegając sobie „aby włościanie na wyprawy wojenne ani do budowy zamków nie byli powoływani, aby podatków zwanych poradnie i stróżą nie opłacali, mincerzowi (*monetarius*) nie podlegali i wolni byli od powinności, które zowią „powóz i podwozy”. (cyt. za Schönbornem oc., s. 7).

²⁵ Na pocz. XIII w. wstąpiła do klasztoru zwierzynieckiego Bronisława z d. Odrowążów, siostra św. Jacka. Założyła ona na górze Sikorniku pustelnię, do której codziennie udawała się dla rozmyślań i umartwień. Zmarła w 1259 r. Zaliczona została przez kościół katolicki w poczet osób błogosławionych. (podana za Sł. Geogr. oc., s. 686).

²⁶ Teren wzgórza powyżej kościoła św. Salwatora dawniej przedstawiał się zupełnie inaczej. Dopiero w wyniku konkursu architektonicznego (zob. przyp. 22), przeprowadzono tu prace niwelacyjne. (zob.: Widok Krakowa od mogiły Kościuszki zamieszczony w: Albumie widoków Krakowa i jego okolic. Litogr. „Czasu”, Kraków 1860; publikowany z komentarzem w: J. Banach, *Dawne widoki Krakowa*, Kraków 1967, il. 25 i s. 144).

²⁷ Kapliczki (oprócz znaczenia religijnego) odgrywały w przeszłości bardzo ważną rolę wznaczników terenu. Najczęściej oznaczały one początek lub koniec terenu wsi. (zob.: O. Kolberg, oc. s. 137). Kapliczka na początku wsi Zwierzyniec (por. plan Kołatajowski z 1785 r.), znajdowała się tam aż do zbudowania linii tramwajowej. Figurę Chrystusa Frasobliwego przeniesiono wówczas do zewnętrznego pomieszczenia w murach klasztoru Norbertanek i tam znajduje się ona do dziś.

²⁸ Por.: O. Kolberg oc., s. 138.

²⁹ Na związek struktury zawodowej z formami budowanych domów zwrócił autor uwagę w „*Budownictwo drewniane obrzeża W. Krakowa*” oc.

³⁰ Cegielnia na Zwierzynku (w innym miejscu), już istniała od połowy XIV w. na co zwrócił uwagę B. Schönborn (oc. s. 12).

³¹ Nazwa ulicy pochodzi zapewne od znajdującego się przy niej części pałacyku, w którym przebywał ks. Józef Poniatowski w czasie swego ostatniego pobytu w Kraju w 1813 r. (W. J. Dobrowolski: *Poznaj Kraków i okolice*, Kraków 1948, s. 142; także Schönborn, oc., s. 26).

³² Klasztor Zwierzyniecki jeszcze do końca XIX w. posiadał osobne, własne ujęcie wody pitnej w formie studni na Wiśle. (zob., *Księga Wodna pow. krakowskiego* s. 91, p. 38. W 1978 r. znajdowała się ona w wydziale gospodarki wodnej Urzędu m. Krakowa przy ulicy Basztowej).

³³ Por. sieć wodną na planie kołatajowskim.

³⁴ B. Schönborn oc. s. 12 nie podając źródła, — prawdopodobnie Sł. Geograficzne oc., s. 686.

³⁵ Zapewne tak nazwano Młynówkę Zwierzyniecką rzeki Rudawy płynącą poprzednio w miejscu obecnej ulicy Emaus. Podany opis terenu z końca XVIII w. zob.: *Materiały do słownika historyczno-geograficznego woj. krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego (1788—1792)*, wyd. pod kier. W. Semkowicza, z. II, Warszawa 1960, s. 358).

³⁶ Tamy takie odnotowane są także w cytowanej *Księdze Wodnej* s. 23, p. 10: Rzeką Wisła — Przystań Gminna (plac składowy) w Półwsiu Zwierzynieckim. (koniec XIX w.)

³⁷ Zob.: *Materiały oc.*, s. 358.

³⁸ Tamże.

- ³⁹ Tamże.
- ⁴⁰ Tamże s. 357; również Słownik Geogr. oc. T. XIV, s. 685—687 podaje powierzchnię obszaru Zwierzynia w r. 1869: 514 mórg austr. roli, 215 mórg łąk i ogrodów, 55 mórg pastwisk i 114 mórg lasów, — łącznie 898 mórg użytków, na których zamieszkiwało w tym czasie w 1869 r. 2124 mieszk. (1128 Półwsie + 996 Zwierz.) w 168 dm. (62+106); w 1880 r. 2611 mieszk. (1210 Półwsie + 1310 Zwierz.) w 183 dm. (63+120).
- ⁴¹ Oznaczone na planie kołatajowskim jako grunt „do seminarium”.
- ⁴² 25.IV.1792 — 11.IX.1792 i 24.IV.1794 — 15.VI.1794 w dozorze III-go cyrkulu garbarskiego, a od 4.II. 1794 — 24.IV.1794 już do wydziału III Miasta Wydziałowego Krakowa. Zob.: Materiały oc. s. 137.
- ⁴³ Tamże s. 137, przyp. 32.
- ⁴⁴ Tamże, s. 138, przyp. 32.
- ⁴⁵ Por.: Plan miasta Krakowa T. Żebrawskie-go.
- ⁴⁶ Por.: Plan Kołatajowski.
- ⁴⁷ Na podobną zabudowę osiedli zwraca uwagę H. Szulc, *Osiedla podwrocławskie na pocz. XIX w.*, Wrocław 1963, s. 5.
- ⁴⁸ R. Mydel: *Przemiany użytkowania przestrzeni miejskiej w III dzielnicy katastralnej miasta Krakowa — Nowy Świat*, w: Folia Geographica — series Geographica — economica, vol. VII: 1974, s. 57—106.
- ⁴⁹ Retoryka (przed 1782 r. zwana niekiedy Ossolińskie) było to przedmieście i jurydyka w parafii WW. Świętych, położona na zachód od murów warownych Krakowa, między Garbarami, Smoleńskiem i rz. Rudawą. Smoleńsko: — przedmieście położone między Retoryką, Nowym Światem, gruntem biskupim na przedpolu bramy Wiśnej, Podzamczem, a rzeką Rudawą i Wisłą. Smoleńsko obejmowało 2 jurydyki: Smoleńsko Duchowne i Smoleńsko Wielkorządowe. (Zob.: Materiały oc. s. 138, 139).
- ⁵⁰ Nazwa ta używana była m. in. przez O. Kolberga, A. Grabowskiego, J. Mączyńskiego, W. Anczyca.
- ⁵¹ Zob.: J. Mączyński, *Włościanie okolic Krakowa*, Kraków 1858, s. 6, 15, 21, 64; O. Kolberg oc., t. 5, s. 93.
- ⁵² Oc., t. IV, s. 601.
- ⁵³ Tamże s. 600.
- ⁵⁴ W. Anczyk, Tyg. Ilustr. T. V: Warszawa 1832, s. 136.
- ⁵⁵ Cyt. za Kolbergiem t. 5, s. 97—98.
- ⁵⁶ Zob.: K. Pociecha, *Królowa Bona*, Poznań 1949, t. I, II; Lustracja z 1564 r. ed. J. Małecki, Warszawa 1963, s. 33, podaje łącznie Czarną Wieś i Czarną Ulicę, stanowiącą dalszą część obecnej ulicy Karmelickiej. Zob. także O. Kolberg oc., s. 97.
- ⁵⁷ Por.: K. Bromek, *Opracowanie szczegółowej mapy użytkowania ziemi w Krakowie*, w: Przegląd Geograficzny t. 27, z. 4, Warszawa 1966; tenże: *Użytkowanie ziemi w Krakowie i przyległych częściach powiatu krakowskiego ok. 1960 r.*, w: *Zeszyty naukowe UJ 128*, Prace geograficzne, z. 14, Prace IG UJ z. 36, Kraków.
- ⁵⁸ Kawiory — przysiółek Czarnej Wsi. Należy do par. św. Szczepana na Piasku, ma 18 mórg ogrodów. Stanowi zachodni kraniec Czarnej Wsi między błoniami, a drogą wojсковą łączącą Łobzów ze Zwierzyniem. zob.: Sł. Geogr. oc., t. III: 1882, s. 917.
- ⁵⁹ Zob.: E. Duda: *Dr Henryk Jordan (1842—1907)*, Kraków 1977 r., s. 12; również Sł. Geogr. oc., t. I: 1880, s. 737.
- ⁶⁰ zob.: R. Mydel, *Użytkowanie ziemi w dzielnicy katastralnej nr XIV m. Krakowa — Czarna Wieś*, w: Folia Geographica, series Geographica — Oeconomica, vol. IV: 1971, s. 142.
- ⁶¹ Zob.: Materiały oc., z. 1, s. 92.
- ⁶² Por. sieć wodną tego obszaru na planie kołatajowskim.
- ⁶³ Sł. Geogr. oc., t. VII: 1880, s. 204.
- ⁶⁴ Niewiele się tu także przez 200 lat zmieniło, jeśli wspomnieć, że Lustracja z 1564 r. oc., s. 34 podaje tutaj: w tej wsi kmieci albo zagrodników wszystkich wspolek i ogrodów, na których siedzą, 58½ wszystkich zakupnych, a pół ani łąk żadnych nie mają. Płacą z każdego ogrodu na suchedni per gr. 4 (...), ogrodów wolnych 3,5 są do roboty.
- ⁶⁵ Materiały oc. z. 2, s. 203.
- ⁶⁶ Obecnie F. Dzierżyńskiego, por. pl. Krakowa z 1916 r.
- ⁶⁷ Zob.: D. Malinowska: *Użytkowanie ziemi w XV dzielnicy katastralnej m. Krakowa — Nowa Wieś*, w: Folia Geographica, series Geographica-Oeconomica vol. IV: 1971, s. 167—186.
- ⁶⁸ Sł. Geogr. oc. t. VII: 1880, s. 204.
- ⁶⁹ Materiały oc., z. 2, s. 171.
- ⁷⁰ Historia Łobzowa łącznie z zachowaną jeszcze królewską, letnią rezydencją pałacowo-ogrodową na Łobzowie nie została opracowana. Również nie zostały przeprowadzone konieczne badania terenowe. Dotychczas interesujące wiadomości zwłaszcza dotyczące wydarzeń w pałacu zbierał A. Grabowski (*Kraków i jego okolice*), wyd. V, Kraków 1866 i in., oraz bogate jego teki rękopiśmienne w zbiorach WAP — Kr., Ossolineum i in.); dotychczasowe opracowania mają charakter marginesowy (G. Ciołek) lub wycinkowy (S. Tomkowicz, K. Sinko, W. Kieszkowski, A. Fischinger i in.).
- ⁷¹ Liber Benef. oc. I, s. 203.
- ⁷² Zob. E. Środoń, *Użytkowanie przestrzeni miejskiej w Łobzowie — XVI dzielnicy katastralnej m. Krakowa*, w: Folia Geographica, series Geographica-Oeconomica, vol. VII: 1974, s. 168.
- ⁷³ Sł. Geogr. oc., T. V, s. 673.
- ⁷⁴ Tamże
- ⁷⁵ *Lustracja Wielkorządów Krakowskich z r. 1710*, WAP-Kr., rkps IT 53, k. 28—38; Materiały oc., z. 2, s. 171.
- ⁷⁶ „Wykaz łąk i rur” na wodę z Rudawki podaje Lustracja z 1564 r. oc., s. 15.
- ⁷⁷ Zob.: Umowa z dn. 19.I.1907 r. p. XV, w: Kraków, red. Rolle oc., s. 264.
- ⁷⁸ Materiały oc., z. 2, s. 147: (w okresie 18.IV.1791 (14.IV.1792) — 12.IX.1792 i 4.III — 15.VI.1794 Krowodrza była jurydyką Wolnego i Wydziałowego m. Krakowa w IV cyrkule. Par. św. Szczepana. Własność: Szpital św. Łazarza w Krakowie, przed r. 1788 wł. szpitala św. Ducha klasztorów Duchaków w Krakowie. (Sł. Geogr. oc., t. IV: 1883, s. 719): wieś liczy 1498 mieszkańców., ma kaplicę, w której kilka razy do roku odprawiane są nabożeństwa. Użytki rolne w 1883: 586 mórg roli, 54 łąk, 32 pastwisk.
- ⁷⁹ Materiały oc., z. 2, s. 147; zob. również: H. S. Konarski: *Przemiany społeczne przedmieścia Krakowa na przykładzie Krowodrzy (1530—1963)*, maszynopis pracy doktorskiej w bibl. wyd. socjol. UJ przy ul. Grodzkiej w Krakowie.
- ⁸⁰ Wbrew ogólnemu przekonaniu Cmentarz Rakowicki nie został założony na terenie dawnej wsi wielkorządowej Rakowice, lecz na terenie wsi Prądnik.
- ⁸¹ Zob.: Sł. Geogr. oc., t. IX, s. 26. (Prądnik Biały z Górka Narodową i Witkowicami).
- ⁸² Część południowa Prądnika Czerwonego, na północ od Cmentarza Rakowickiego, na lewym brzegu Białuchy (Prądnika). Parafia św. Mikołaja w Krakowie, 148 mieszkańców na 172 morgach użytków rolnych z folwarkiem Julii Zakaszewskiej. (Sł. Geogr. oc., t. IX: 1888, s. 491).
- ⁸³ Materiały oc., z. 2, s. 69; Sł. Geogr. oc., t. II: 1881, s. 890.
- ⁸⁴ Zagadnieniem Młynów Królewskich w Krakowie zajął się autor w: *Młyny Królewskie w krajobrazie Krakowa oc.*, i tam, także do wykazu odnośnej literatury odsyłamy zainteresowanego czytelnika.
- ⁸⁵ Materiały oc., z. 2, s. 220.
- ⁸⁶ Sł. Geogr. oc., t. VIII, s. 53.
- ⁸⁷ Kod. Dypl. Kat. Krak. oc., I, 53, 57.
- ⁸⁸ Tamże.
- ⁸⁹ *Diplomate Monasterii Clarae Tumbae*, ed. D. Janota, Kraków 1865 r., s. 58.
- ⁹⁰ Tamże s. 84.

⁹¹ Tamże s. 108.
⁹² Materiały oc., z. 1, s. 45.
⁹³ Słownik Jęz. Pol., red. J. Doroszewskiego, Warszawa 1958, t. I, s. 251: zajazd, karczma zajazd-
 na, gospoda, oberża.
⁹⁴ Por. plan „kottajowski”.
⁹⁵ W 1789 r. 218 mk., 1791 r. 198 mk.; w tym: kmieci 2, 11 zagrodników, 17 chałupników, 4 komorników, 5 kmieci odbywających pańszczyznę w Krakowie, 2 chłopów nieokreślonych. (Materiały oc., z. 1, s. 45).
⁹⁶ Tamże.
⁹⁷ Śl. Geogr. oc. t. I, s. 918.
⁹⁸ *Zarys ochrony i kształtowania krajobrazu*, Warszawa 1964 r., s. 5.
⁹⁹ A. Ciborowski, A. Jędraszko, Konferencja ONZ nt. osiedli ludzkich „Habitat”, Vancouver 1976, w: Komunikat SARP 11/1976, Warszawa, s. 27 i nr 12/1976 s. 25. Cyt. jeden z postulatów konferencji 131 krajów.
¹⁰⁰ Zob.: M. Tobiasz, *Dziejowe przemiany sieci wodnej i zagospodarowania przestrzennego Krakowa*, Wrocław 1977.
¹⁰¹ Wg danych ogłoszonych przez prof. Kleczewskiego (AGH), w przeciągu ostatnich stu lat poziom wód gruntowych Krakowa obniżył się o ok. 4 m.
¹⁰² zob.: G. Ciołek, *Wpływ środowiska geograficznego na formy osadnictwa i budownictwa wiejskiego w Polsce*, w: *Lud t. XXXIX*, Kraków 1952, s. 240 i nast.
¹⁰³ Przedstawione w materiale badania dotyczą najbliższego regionu Wielkiego Krakowa (ok. 1910 r.), zwanym strefą podmiejską obecnie praktycznie nie istniejącą. Natomiast dalsza strefa tego regionu, zwana w literaturze strefą żywicielską (również obecnie na tym terenie nie funkcjonująca) oczekuje kontynuacji badań. Zob.: A. Falniowska, *Ze studiów nad wsią Ziemi Krakowskiej*, *Lud*, t. 61/1977, s. 94 i nast. Również badania M. Francica nad Krakowem jako ośrodkiem produkcyjno-konsumpcyjnym, przyniosły interesujące ustalenia dotyczące zasięgu „dużego Krakowa” w połowie XVIII wieku. Otaczające wówczas miasto wsie uzupełniały funkcję centrum miejskiego, które wówczas również tę funkcję spełniało. Odznaczały się one wyraźną specjalizacją i tak:
 — Prądnik, Bronowice, Michałowice, Zielonki, Tro-

janowice, Tonie, Bibice, Garlica zaoptrywały Kraków w pieczywo.
 — Miasto Kleparz posiadające przy gospodach ponad 2,5 tysiąca stanowisk dla koni przyjezdnych, spełniało w dużym stopniu usługi hotelarskie.
 — Wspomniane już: Łobzów, Nowa Wieś, Czarna Wieś, i częściowo Krowodrza słynęły z ogrodnictwa.
 — Rzeźnicy, masarze i handlarze solą zamieszkiwali wieś Piaski.
 — Serowarzy w Bieżanowie.
 — Materiały budowlane: cegłę, wapno, kamień budowlany dostarczały podkrakowskie wsie: Zakrzówek, Zabłocie, Dębniki, Przegorzały, Bielany, Zwierzyniec, Dąbie.
 — Hamernie dostarczające blachy miedzianej dla kolarzy i do krycia dachów znajdowały się w tym czasie w Dębnikach, Balicach, Woli Justowskiej, Masłomaciej, Hamerni Królewskiej.
 — Jedną z najstarszych czerpalni papieru była w Prądniku Duchackim. Pozbawiona żelaza woda rzeki Białuchy (Prądnika), pozwalała na znakomity, nieżółknący papier.
 — Transport kołowy w tym okresie prawie wyłącznie znajdował się w rękach chłopskich. W źródłach archiwalnych dotyczących wsi: Tonie, Krowodrza, Łobzów, Zabierzów, Płaszów, Modnica Wielka i Mała, Krzesławice, Łęg, Nowa Wieś, Zagórze — spotykamy furmanów utrzymujących po 14–28 koni, specjalizujących się w przewozie określonych towarów i utrzymujących regularną komunikację pomiędzy Krakowem a innymi, często odległymi miejscowościami. Np. furmani z Zagórza i Jan Kosałka z Toń obsługiwali trasę Kraków — Wrocław, Józef Świnka z Toń trasę Kraków — Lwów, Błaszczyk i Kasprzyk z Zagórza transportowali wyłącznie wyroby żelazne ze Śląska, a Walenty Wójcik z Krowodrzy przewoził do Warszawy ludzi. zob.: M. Kulczykowski, *Kraków jako ośrodek towarowy Małopolski Zachodniej w drugiej połowie XVIII wieku*, Warszawa 1963, s. 30 i nast.
 — flisacy pracujący w transporcie wodnym pochodzili głównie z Płaszowa, Bieńczy, a szczególnie hrabstwa tenczyńskiego, ze wsi Okleina i Podłęże. Pojeżdżowali się oni transportów do Warszawy i Gdańska (zob.: E. Pietraszek, *Ośrodki garncarskie w dobrach tenczyńskich w XVIII i pierwszej połowie XIX w.*, Polska Sztuka Ludowa, 1961, nr 1, s. 10.

